

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՅԱՐ
ԳԱԼՈՒՏ ԿԻՒԼՊԵՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱՂՈՆՑ

Ե Ր Կ Ե Ր

ՀԻՆԳ ՀԱՏՈՐՈՎ

Ե

ՀԱՅ-ԲՅՈՒՋԱՆՊԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
2012

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

Ա 205

Հրապարակության պատրաստեց
Պ. Հ. Հովհաննիսյանը

Աղմաց Ն. Գ.

Ա 205 Երկեր: Հինգ հատորով / Ն. Աղմաց; Գալուստ Կիլալենկեան հիմնարկ. - Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2012. Հ. Ե.-Հայ-բյուզանդական ուսումնասիրություններ / Խմբ.՝ Պ. Հ. Հովհաննիսյան: Խարզմ.՝ Ա. Չահումյան, Օ. Վարդապարյան, Վ. Պողոսյան.- 664 էջ + 2 ներդիր. (Հայկական մատենաշար):

Նիկողայոս Աղմացի երկերի հինգերորդ հատորն ընդգրկում է ականավոր հայագետի բյուզանդակիտական ուսումնասիրությունները, որոնց մեծ մասը նախապես լրաց է տեսել ֆրանսալեզու գիտական պարբերականներում և գետնղվել 1965 թ. Լիսարքնամատ ֆրանսենով երաժշտական «Հայ-բյուզանդական նորեր» ("Études Arméno-Byzantines") ժողովածուում:

Հասցեագրվում է հայագետներին, բյուզանդակետներին և ընթերցող համբուրյանք:

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

ISBN 978-5-8084-1534-8

© Հովհաննիսյան Պ. Հ., 2012

© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2012

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

Խմբագրական համմաժողով

Հովհաննիսյան Պ. Հ.
Մադյան Ա. Գ.
Սիմոնյան Ա. Հ.
Մանվանյան Պ. Գ.

Հառորդ երաժարակուրյան պատրաստեց

Պ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Թարգմանիչներ

Ա. Բ. Շահումյան
Օ. Ս. Վարդագարյան
Վ. Ա. Պողոսյան

«ԴԻԳԵՆԻՍ ԱԿՐԻՏԱՍ» ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԴՅՈՒՑԱԶՆԱՎԵՊԻ ՊԱՏՍԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ

Ավելի քան կես դար է անցել, ինչ երկու գիտնականներ՝ Կ. Սաքասն ու Ե. Լեգրանը հայտնաբերել և հրատարակել են բյուզանդական միջնադարի շատ արժեքավոր մի հուշարձան՝ «Դիգենիս Ակրիտասի սխրանքները» հոչակավոր պոեմը (1):

Այդափի ինքնատիպ ստեղծագործության ի հայտ գալը մեծ ոգևորություն առաջացրեց գիտնականների շրջանում, իսկ դա վկայում է այդ պոեմի կարևորության մասին: Բավական է միայն հիշել այն գնահատականը, որ տալիս է հայտնի բյուզանդագետ Կ. Կրումբախերը, համեմատելով [պոեմը] «միջնադարի սխրանքները» մեր կողմը փշող քարմ գեփյուտի» հետ¹:

Սույն հուշարձանի հրատարակությունն առիթ դարձավ մինչ այդ հայտնի մի քանի նույն ժամանին պատկանող և հատակառ առասպելների վերանայմանը: Դա նպաստեց նաև պատմական դյուցազներգությանը վերաբերող նոր նյութերի հայտնաբերմանը: Եվ իսկապես, ի հայտ եկավ նույն դյուցազներգության երկրորդ տարբերակը, քիչ անց՝ երրորդը, հետո՝ չորրորդը² (2):

Հավաքված նյութերը վկայում են Բյուզանդական կայսրությունում գոյություն ունեցող պատմական դյուցազներգության մասին: Եվ միևնույն ժամանակ «Դիգենիս Ակրիտաս»-ը ներկայացավ այլ լույսի ներքո, քան այն ներկայացրել էին պոեմի հրատարակիչները (3):

Ի դեպ, առանց նոր տվյալների էլ լրջմիտ քննական ուսումնասիրությունը ցույց կտար, որ «Դիգենիս» պոեմը ամբողջական գործ չէ, այլ բաղկացած է բազմաթիվ հատվածներից: Այն անձնավորությունը, որը դրան տվել է ներկայիս գրական ճևք, նպատակ է ունեցել ծովել տարբեր պատմություններ և դրանք դարձնել միատարր շարադրանք՝ ընտրված մի հերոսի շուրջ, այսպիսով նրան վերագրելով այն ամենը, ինչ ժողովրդական դյուցազներգության շրջանակներում վերաբերում է տարբեր գործող անձանց:

¹ Geschichte der Byzantinische Litteratur, S. 830.

² Spiridon Lambros, Collection de romans grecs en langue vulgaire, Paris 1880; Em. Legrand, Les exploits de Basile Digénis Akritas d'après le manuscrit de Grotta-Ferrata, Paris 1892; A. Miliarakis, Βασίλειος Διγενῆς 'Ակրիտաց, էպոպօւթ թաշանութ, Athènes, 1881.

Չնայած իր գրական ճարտարությանը, Դիգենիսի ներկայիս շարադրանքի անանուն հեղինակը չի կարողացել մինչև վերջ հասցնել իր ջանքերը՝ օգտագործած աղբյուրների հակասական տվյալները համաձայնեցնելու գործում:

Ուշադիր ընթերցողն առանց դժվարության կնկատի, որ սիրված հերոս Անդրոնիկոս Դուկասին փառարանող ժողովրդական ստեղծագործության գոհարները շարված են արհեստական հենքի վրա: Մինչդեռ ոչ մի պատճառ չկա Դիգենիսին Անդրոնիկոս Դուկասի անձի հետ նույնացնելու համար:

Դիգենիսի ի հայտ գալուց հետո ոռու զիտնական Գ. Դեստումիսը փորձեց ուրվագծել այն շարքերը կամ խմբերը, որոնցից անցյալում կազմված է եղել հերոսական պատմությունների ամբողջությունը¹: Այդ խմբավորումների հետքերը նշմարվում են նույնիսկ Դիգենիսի տարբերակներում: Հարցի նման ընկալումը չէր խանգարի նաև մեր պոեմի հրատարակիչներին:

Սակայն, նրանք գերադասել են ընդունել պոեմի հեղինակի՝ միջնադարյան զիտնականի, տեսակետը, որը մշակել ու շարադրել է ժամանակի տարածված առասպեկտներն իր զիտական ճաշակի և պատմական իրազեկության համեմատ:

Այն պահից, երբ նրանք ընդունեցին պոեմի հիմնական միտումը՝ մի որոշակի հերոսի փառարանումը, նրանց այլ քան չմնաց քան պատմության ասպարեզում անհրաժեշտ հետազոտություններ կատարել՝ նախապես ընդունված այդ միտումը հիմնավորելու համար:

Ծավալուն նախարանում Կ. Սարասն ու Է. Լեգրանը անդրադարձել են Բյուզանդիայի սոցիալ-քաղաքական շարժումների պատմությանը, փորձելով ուրվագծել հերոսական վեպի պատմական միջավայրն ու ծագման պայմանները: Նախարանում նրանց առաջ քաշած զաղափարներն ու տեսությունները, նրանց պաշտպանած դրայքները հակասում են պատմական ճշմարտությանը: Ինչպես իրադարձությունների մեկնության ու երևույթների պատկերման մեջ, նույնպես և փաստերի հասարակ շարադրանքում, ամենուր զգացվում է անսովոր մի ազատություն:

Չուտ սեփական դատողությունները հեղինակներին քույլ չեն տվել պատկերացնելու և նշելու տարբեր էթնիկական գործոնների նշանակությունը իրենց փոխադարձ հարաբերություններով կայսրության կյանքում ընդհանրապես, իսկ պատկերամարտության ժամանակաշրջանում՝ մասնավորապես:

Նույնատիալ կամ նույն բնույթի փաստեր քացասական կամ դրական

¹ Г. С. Деступис. Рассыпкии о греческих богатырских былинах средневекового периода. СПб., 1883.

զնահատականի են արժանանում նայած որ ազգության են վերաբերում: Նույն գործողությունները՝ քաղաքական սպանություններ, զահին տիրանալու ծգտում, քաղաքական դավաճանություն, արժանանում են հավանության կամ մերժվում են, պախարակվում կամ գովեստի են արժանանում նայած գործող անձինք հունակա՞ն ծագում ունեն, թե «քարքարոսներ» են:

Բնականորեն, այդ գիտնականները հաճախ, իրենց կամքից անկախ, ընկենում են քյուրիմացաւության մեջ, երբ գովաքանում և քարձրացնում են այն մարդկանց, որոնց նրանք հույն են համարում, մինչդեռ դրանք ծագումով հայ են (4):

Հայերը չեն վայելում Կ. Սաքասի ու է. Լեզրանի համակրանքը: Մի տեսակ նախապաշարմունքի զոհ գնալով, նրանք կարծում են, որ Քյուզանդիան հույնների կողմից կառուցված շենք էր, իսկ հայերն այնտեղ քափանցել ու հաստատվել են որպես օտար արկածախնդիրներ:

Ոչինչ չի արդարացնում նման անհարիր կարծիքը: Հայերը Քյուզանդիային նույնքան հարազատ էին, որքան և հույնները: Կայսրությանը մատուցած իրենց ծառայություններով և նվիրվածությամբ, ինչպես նաև իրենց փայլուն գործունեությամբ ու անօրինակ քաջությամբ, նրանք հանդես են գալիս իրու Քյուզանդիայի պես բարդ կառույցի խսկական կերտողներ:

Չճշգրտված գաղափարները, դիտարկելու տարօրինակ կերպը խանգարել են հիշյալ գիտնականներին ընկալելու «Դիգենիսի» բնույթն ու ծագումը: Ծշմարտությունը կեղծվել է, ճշգրիտ հետազոտության համար անհրաժեշտ անկողմնապահությունը տեղի է տվել հելլենական հայրենասիրության պարուսին:

I

«Դիգենիս Ակրիտաս»-ը մի ստեղծագործություն է, որ ներառել է տարբեր զրույցներ, որոնց հիմնական սյուժեն՝ սիրած հերոսների երկածին լինելն է:

Ասորիքին սահմանամերձ ամիրաններից մեկը ասպատակում է քյուզանդական տարածքը և առևանգում հռչակավոր մի իշխանի՝ կայսրության սահմանապահ գնդի հրամանատարի, դստերը: Օրիորդն ուներ հինգ եղբայր, որոնք նրան փնտրելով գալիս են ամիրայի մոտ: Ամիրայի հարցին, թե «ովքեր են իրենք», եղբայրները պատասխանում են.

Սենք Արևելյան երկրից ենք ծագում,

և ազնվական ծնողից սերում:

Սեր հայրն՝ Ահարոն Դուկասի հայտնի

տոհմից է սերում, Կիննամադներից:

Սուսելումը մեր մեծ հոր հայրն էր,

Կիր Մագաստրերից մեր մայրն է սերում
(Մագաստրյաններից, այդ հարուստներից):

‘Հմեն, ձմηրա, լέγոντες տυγχάնում առջիթեն
‘Էկ շօրաց անատոլիկից, էք ենցենան ցոնեան
‘Օ պատիր դման Ապարան, էք տան Ճουկան տօ ցենօս
Կատացետաւ տան թասմաստան առ տան Կիննամածան
Կաև Մոսելամ էնակոստօս պատիր ծ տօն պատրծ մաս,
դ ծ միտիր դման աստի առ տան Կորմացատրան
տօ ցենօս էկկատացետաւ տան պլուսիան էկենան (տող 52):

Պոեմի մյուս տարրերակում՝ Գրոտառա-Ֆերրատայի [գրչագրում] (5), ասվում է. «Մենք Արևելքի [Երկրից] ենք, ազնվատոհմիկ հռոմայեցիներից սերած, մեր հայրը ծագում է Կիննամադների տոհմից, իսկ մեր մայրը՝ Դուկիսսա է՝ Կոստանդնից սերած».

‘Հմեն էկ տօ անատոլիկն, էք ենցենան Պամաւան,
ծ պատիր մաս կատացետաւ առ տան Կիննամածան
դ ծ միտիր մաս Ճուկասա, ցենօս տան Կառտանտինու

(I, 265 և հջ.):

Այդ ժամանակ ամիրան ևս խոստովանում է իր ծագումը և ասում, որ իմքը Խորիսովիներպոսի և Սպարիայի որդին է, տօն Հրսոչքրոս ծ սիծ էիմ և կաև տից Ծպաթիաց (տող 78): Հոր մահից հետո մայրը նրան համձնել էր քառիմերին, որոնք նրան ստիպել էին մահմեղականություն ընդունել: «Իմ պապն է Ամբրոնը, իսկ հորեղբայրս՝ Կարդեսը». ՚Ամբան դուն ծ պառուսուս մուս, թենօս մուն ծ Կարնոց (տող 82):

Քանի որ նրան ստիպել էին մահմեղականություն ընդունել, ուրեմն հոր կողմից նա քրիստոնյա էր: Հետևաբար Կարդեսը նրա հորեղբայրն էր, մինչդեռ նրա մայրը՝ Սպարիան, դուստրն էր Ամբրոն անունով մի մահմեղականի, որն էլ համապատասխանաբար ամիրայի մորական պապն էր:

Ամիրան ամուսնանում է առևանգված օրիորդի հետ և այդ ամուսնությունից ծնվում է մի տղա՝ պոեմի հերոս Դիգենիսը: Պոեմի մյուս տարրերակում ամիրայի ազգակցական կապերը նույն ծնով են մեկնարանված, փոխված են միայն անունները. Խրիստովինի փոխարեն Խրիսորեգոս է, իսկ Սպարիան փոխվել դարձել է Պանքիա:

Ամիրայի մայրն իմանալով, որ որդին՝ հռոմայեցի զորավարի դստեր հետ ամուսնանալու համար որոշել է քրիստոնեություն ընդունել, կշտամքում

է նրան, հիշեցնելով իր և իր քեռու՝ Մուսուրի, սխրագործությունները, որ նրանք արշավանք էին ծեռնարկել, հասել մինչև Զմյուռնիա, ներխուժել ու ասպատակել Անկյուրա, Ակին, Տեկրիկե (և ոչ թե Աֆրիկ, ինչպես կարդում ենք հրատարակության մեջ), Տարանտան և Հեպտակոմիա քաղաքները, իրենց էին ենթարկել բոլոր այդ շրջանները և վերադարձել Ասորիք: Նրա քեռին հայրենիք էր Վերադարձել առանց տեղի տալու հռոմեական գայթակղությանը: «Մուսուր քեռին, հոչակավոր տարսունացին»՝ օ ծ Մոսունը ծ թեօօծ" ու, էկենոչ օ Տարսիտից (առ 201) պետք է որ լինի ամիրայի քեռին, քանի որ նրա հորեղբայրը Կարուսն է:

Երկրորդ տարբերակում Մուսուրի փոխարեն տրված է Կարոնսի անունը. օ ածելֆօց մօս, օ թե՛ոց սօս, օ մօսրտից օ Կարօնց (II, 75): Հնարավոր է որ քեռու անունը թաքնված է մօսրտից՝ Մուսուր անվան աղավաղված ձևի տակ: Պոեմի խմբագիրը կարծես թե խառնել է Մուսուր քեռուն Կարոնս հորեղբոր հետ և այդ պատճառով ագուցել է երկու անունները. օ մօսրտից (իմա՝ Մօսրոց) օ Կարօնց:

Սակայն այս տարրերակը կոպտորեն հակասում է այն ամենին, ինչ մինչ այդ ասվել էր հերոսի ծագման մասին: Գերի օրիորդի՝ Դիցենիսի ապագա մոր եղբայրներն անձամբ հայտնել էին ամիրային, որ նրանց հայրը Ահարոնն է, իսկ պապը՝ Մուսելոմը: Ուստի և Դիցենիսի պապը պետք է լինի Ահարոնը և ոչ Անդրոնիկոսը: Ծիշու է, Անդրոնիկոսը նույնպես պատկանում էր Կիսամուսների ընտանիքին, սակայն նա Ահարոնը չէ: Իսկ Դիցենիսի տապա (իր մոր մայրը) սերած էր Կիր Մագաստրերի հարուստ ընտանիքից և ոչ թե Դուկասների:

Այսպիսով հեղինակի կողմից պոեմի հերոսի ծագման հարցում քոյլ տված անհամապատասխանությունը ակնհայտ է: Ահարոնին Անդրոնիկոսով փոխարիմելուց հետո նա կարծել է, որ լավ կլիներ նրա կնոջոն ոարգելի:

Դուկասների ընտանիքի ամդամ, մինչդեռ նա պատկանում էր Կիր Սագաստրերի ընտանիքին¹: Այսպիսով Դուկասների ընտանիքի հետ կապված կլիներ ոչ միայն Դիգենիսի մայրը, այլև տատը:

Պոեմի մեկ այլ տարբերակում նույն Անդրոնիկոս անունը փոխարինվել է Անտավինոս անունով՝ տոύτου պάπոս՝ 'Անտակիոս առ տանամածաւն (IV, տող 54): Այս տարբերակից իմանում ենք, որ ամիրայի որդու իսկական անունը Վասիլ է, իսկ Դիգենիս նրա մականունն է, որը նրան տրվել է երկածին լինելու պատճառով: Չմոռանանք նշել, որ Անտավինոս անունը կարծես թե Անտիոքոս (հայ. Անդրկ) անվան արևելյան (հայկական կամ պարսկական) ձևն է:

Պոեմի ծանրությունները հերոս Դիգենիսի հայրական գծի վերաբերյալ պակաս խճճված չեն: Իններորդ գլխում, ուր նկարագրվում է Դիգենիսի մոր մահը, տրվում է նաև հերոսի կյանքի սեղմ շարադրանքը: Սարակինոսները հաճախ էին իրենց արշավանքներով սպառնում Բյուզանդական կայսրության անվտանգությանը, մինչև Դիգենիսը վերջ չտվեց դրանց: Խոսրովն էր առաջինը, որ ներխուժեց Բյուզանդիա և հոչակավոր Տարսոնացու, Խարանի և Սարվարի աջակցությամբ հասավ մինչև մայրաքաղաք: Տարսոնացին մեկ անգամ ներկայանում է որպես ամիրայի հայր, այսինքն՝ Դիգենիսի պապ (տող 3077), իսկ մի այլ անգամ՝ որպես ամիրայի պապ, իր մոր՝ Սպարիայի, հայր (տող 3066):

Կարենը այն է, որ մենք վերջապես իմանում ենք ամիրայի՝ Դիգենիսի հոր, անունը: Նրա անունն էր Մուսուր, իսկ ավագանի անունն էր Հովհաննես (տող 3070 և հջ.):

Նույն գրքից մենք տեղեկանում ենք, որ Դիգենիսն ապրում էր հոչակավոր ու մեծ նվաճող Նիկեփոր II կայսեր (963-969) օրոր, որն ամեն օր Դիգենիսին մի ընծառ էր ուղարկում (տող 3107): 'Դա տարօրինակ է, քանի որ հիմգերորդ գրքում Դիգենիսին ժամանակակից կայսրը կոչվում է Ռոմանոս, ծ պատեսչէς և ձրւութեան տրութեան վայրէն և գերազանց հաղթանակող»:

Ռոմանոսը Կապաղովկիայում եղած ժամանակ, ուր նա պատրաստվում էր արշավել թշնամիների դեմ, իբր ցանկացել էր հանդիպել Դիգենիսին (տող 1476):

¹ Ազգանունը հասկանալ է տալիս, որ խոսքը այն ընտանիքի նախն էր, որին պատկանում էր Գաստրիա վանքը Կոստանդնուպոլսում: Այդ վանքը Թեովոտիստնի՝ Թեոդորայի, Վարդասի և Պետրոնասի մոր սեփականությունն էր: Նա քաղված էր այնտեղ, ինչպես նաև Թեոդորան իր դուռադրերի հետ, Պետրոնասը և Վարդասի դուռադրը (De շերտ., 648): Ալեքսիոս Մուսեն (Մուշեղը) Թեոդորայի փեսան էր, նրա դստեր՝ Մարիայի ամուսինը: Այս վանքի տեղում այժմ գտնվում է Ս. Գևորգ հայկական եկեղեցին՝ Սամարիա քաղաքասում:

Ավելի դժվարին վիճակի մեջ ես ընկնում, երբ պոեմի մեկ այլ տարրերակից իմանում ես, որ ոչ թե Ռոմանոսը, այլ Վասիլն էր այն երանելի և հաղթական կայսրը՝ օ εύτυχηց և մέγաς տրոπαιօնչօց, որ եկել էր Դիգենիսի ավատը, երբ Վերջինս պատրաստվում էր գնալ պարսիկների դեմ (IV, տող 971 և հզ.):

Ոչ մի զարմանալի բան չկա այդ ժամանակավրեպությունների մեջ. տարածքային քոիչքներն ու հակասական տվյալները ժողովրդական դյուցազննրգությանը բնորոշ են: Ժողովրդական հիշողությունն ու ոգին սպումզի պես կլանում են նշանակալից կամ դարեր անց այդպիսին քվացող փաստերը և հաճախ դրանք տեղադրում իրական պատմությունից վերցված, և կամ իրենց երևակայության ծնունդ հանդիսացող որևէ եերուսական անվան շուրջ: Իրական պատմական կորիզը կորչում է ամենատարբեր հերյուրանքների կույտի ներքո:

Այնուամենայնիվ, նույնիսկ ժողովրդական երևակայությունը, որքան էլ այն ազատ լինի, ստիպված է գործել իր պատմական կյանքի շրջանակ-ներում: Իրերի այն կողմը, որը մեզ կարող է մաքուր երևակայության արգա-սիր թվալ, իրականում արտացոլում է մի որոշակի պատմական միջավայր և հազվադեպ չեն այն դեպքերը, երբ աղավաղված փաստերը պահպանում են անցյալում իսկապես տեղի ունեցած իրադարձությունների ընթացքում:

Նման դեպքերում խնդիրն այն է, որ պետք է փորձել քանդել առասպելում կառուցված արիեւտական շինությունը և իրական քարերը տեղադրել յուրաքանչյուրն իր տեղում:

Դժբախտաբար իրատարակիչներ Սարասի ու Լեզրանի գործելակերպը այդպիսին չի եղել:

II

Պոեմի իրենց վերլուծության մեջ աշխատասիրողների ելակետն այն համոզմունքն էր, թե Դիգենիս Ակրիտասը պատմական անձնավորություն է, որն ապրել և գործել է որոշակի մի ժամանակաշրջանում Եփրատի ափին և իրենից հետո արդարև փառավոր հիշատակ է քողել: Հեղինակների մյուս, ոչ պակաս կամայական, կանխակալ համոզվածությունն այն է, թե հերոսն իր ծագումով անպալման հույն է:

Այս երկու՝ ոքքան ճակատազրական, նույնքան կանխակալ գաղափարները դրդել են ջանասեր հրատարակիչներին վերանայել բյուզանդական ամբողջ պատմությունը սկսած Իսակրական հարստությունից մինչև Կոմնենոսներ՝ Դիգենիսի դերին հարմար հունական ծագում ունեցող մի անձնավորություն գտնելու համար: Ի վերջո նրանք կանգ առան Անդրոնիկոս Դուկասի կերպարի վրա: **Պետք** է ասել, որ պատմության ասպարեզը

կատարած այդ ներխուժումը անհրաժեշտ էր ոչ այնքան Անդրոնիկոսի ընտրության, որքան Դիգենիսի դերին իրենց հավակնությունները հիմնավորելու և արդարացնելու համար:

Հրատարակիչները պնդում են, որ պոեմի հեղինակը ճամաչել է հոչակավոր Վասիլ Դիգենիսին և իբր անձամբ հենց նրանից է լսել վեցերորդ և յոթերորդ գրքերում նկարագրված սխրագործությունները։ Նրանք վկայակոչում են հետևյալ առղերը՝

· Ο ἔκτος λόγος, λέγω δὴ, καὶ ὁ ἔβδομος αὐτίκα
πεφύκασι τοῦ ποιητοῦ ἐκ στόματος λεχθέντες
Βασιλείου τοῦ Διγενοῦς τοῦ Θαυμαστοῦ Ἀκρίτου (ιπη 1553):

Ասքը վեցերորդը, ապա յորերորդը
պուտինն են՝ լած շրբներից
երաշը հերոսի, Երկածին Վասիլի:

«Այդ հայտարարությունն այնքան հստակ է որ որոշակի,- ասում են հրատարակիչները,- որ մեզ անիմաստ են թվում այլայլ պնդումները: Բանաստեղծը ճանաչել է Դիզենիսին, նույնիսկ հնարավոր է, որ նա եղել է հերոսի մտերիմներից, մեկը նրանցից, ում հերոսը սիրել է պատմել իր արկածներո»:

Ամենին: Նախ՝ այդ հայտարարության ստույգությունը դեռ պետք է ապացուցվի: Այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, որ դրանք հեղինակի խոսքերը չեն, այլ ավելի հավանական են, մի նշում, որը գալիս է մեկ այլ աղբյուրից և հետևանք է հեղինակի իսկական հայտարարության սխալ մեկնաբանության:

Ասքում յոթերորդ քաջ Ակրիտասի քազում սխրանքի մասին է խոսվում, սխրանք, որ պատմեց իր բնկելորներին:

Դա պարզապես նշանակում է, որ այս երկու գրքերում շարադրանքն ընթանում է առաջին դեմքից և որ դա հերոսի խոսքն է: Դա էպիկական գրականության հատկանիշ է, եթե հերոսներն իրենք իրենց մասին են

պատմում: Դրանից ամենին չի հետևում, թե այդ գործող անձն իր պատմածի հեղինակն է, կամ էլ հեղինակն այն խոսքերի, որոնք հերոսին ասել է տալիս հեղինակը:

Որ վեցերորդ և յոթերորդ գրքերի պատմողը իրոք նոյն հեղինակն է, պարզում է հինգերորդ գրքի վերջում արած հայտարարությունից: Այնտեղ ասվում է՝ «Ես հիմա գրելու եմ»՝ ցրավա օօ, վեցերորդ գրքում՝ արաքների, իսկ յոթերորդում՝ ապելատների դեմ Դիզենիսի տարած հաղթանակի մասին: Հինգերորդ գիրքը վերջանում է հետևյալ ծանուցմամբ. Տέλու ու պեմպու լօգուս [«Հինգերորդ խոսքի վերջը»]:

Հետևաբար մենք կարող ենք իրավացիորեն զարմանալ իմանալով այդ նույն գրքերի վերաբերյալ մի նոր հայտարարություն, իենց այն, որը մեր վեճի առարկան է և որը դրդել է հրատարակիչներին կարծելու, թե այդ երկու գրքերի բովանդակությունը բանաստեղծը շարադրել է Դիզենիսի խոսքերից:

Այդ հայտարարության անջատ դիրքը երկու այլ հայտարարությունների միջև, մեկը հիմնգերորդ գրքի վերջում, մյուսը՝ վեցերորդի սկզբում, այն ավելորդ է դարձնում: Հնարավոր է, որ դա երկրորդ ձեռքի գործ է, կատարված գրչի կողմից այլ, իսկական հայտարարությունների հիման վրա: Ինչ վերաբերում է դրա իմաստին, ապա եթե այն տարբերվում է վերը նշված հայտարարություններից, ապա սխալը պետք է վերագրվի հեղինակին: Ուստի մենք ոչ մի հիմք չունենք Դիգենիսին համարելու պատմական անձնավորություն:

Նույն գիտնականների քոյլ տված մյուս սխալն այն է, որ նրանք Դիզել-նիսին ծագումով հույն են համարել:

Պոեմի հեղինակն իր աշխատանքի ընթացքում ջանացել է հերոսի ծագման վերաբերյալ տարբեր տվյալները համաձայնեցնել: Բայց և այնպես նրան չի հաջողվել հաղթահարել բոլոր դժվարությունները:

Կ. Սարասն ու Է. Լեզրանը ճեղնամուխ լինելով պոեմի վերլուծությանը, դրա էկլեկտիկ բնույթը վերհանելու փոխարեն, հնարավոր համարեցին ընդունել բանաստեղծի հարակցման մերողը և այն տարել են մինչև վերջ: Այսպես, բանաստեղծը Դուկասներին նույնացրել է Կիննամոսների, իսկ վերջինս՝ Կրինիտեսների ընտանիքի հետ: Դիգենիսի մայրը Կրինիտեսների ընտանիքից սերող Մուսելոսի որդի Ահարոնի դրուսարն է: Մենք արդեն նշել ենք, որ մեկ այլ հատվածում բանաստեղծը Ահարոնի փոխարեն Անդրոնիկոս Դուկասի անունն է հիշատակում:

Այս հակասությունը բացահայտում է հեղինակի օգտագործած առասպելների տարատեսակությունը: Հրատարակիչները կամեցել են խուսափել Անորոշիկոս Դուկասին Ահարոնի հետ նույնացնելու վտանգից, նրան

դարձնելով Մուսելոմի որդի: Նրանց դիտավորությունը ոչ այլ ինչ էր, քան ապացուցելը մոր կողմից Դիգենիսի հունական ծագումը: Անկասկած նույն դիտավորությամբ է, որ նրանք Մուսելոմ անունն արտածում են Արիսողոմ անունից և այն դիտում որպես աստվածաշնչական անվան աղավաղում:

Սակայն, որպեսզի մեր գիտնականների հայրենասիրական հաշվարկ-ները եիմնազուրկ լինեն, բավական է եիշեցնել, որ Մուսելոմը, կամ դրա ճիշտ ձևը՝ Մուսելեն, ինչպես ցույց են տալիս հետազոտողները, զուտ հայ-կական Մուշեղ անունն է, որը հատկապես ընդունված էր Մամիկոնյանների նախարարական ընտանիքում:

Կիննամուր նույնպես հայկական անուն է, թեև ունի պարբեսական ծագում: Առաջին անգամ մենք այդ անվանը հանդիպում ենք Արշակունի մի բագավորի (6) կապակցությամբ, որը զահ էր բարձրացել Արտավան III-ից հետո¹: Այն կարող է Բյուզանդիա փոխանցված լինել միայն հայերի միջոցով:

Իսկ ինչ վերաբերում է Կրինիտեսներին, ապա կարելի է միայն զարմանալ այն բանի վրա, որ Կ. Սաքասը և Է. Լեգրանը դիմելով Թեոփանեսի Չարումակողի վկայությանն այն մասին, որ Ալեքսիոս Մուսելեն սերում էր այդ ընտանիքից, լուսությամբ են շրջանցում նույն հեղինակի որոշակի նշումը Մուսելեի և նրա ընտանիքի հայկական ծագման մասին. 'Օ ծէ άνηր τῆς τῶν Κρηνητῶν κατήγετο γενεάς, χώρας τῆς τῶν Ἀρμενίων, Ἀλέξιος τούνομα Μουσελὲ τὴν ἐπωνυμίαν² [«Այս այրը՝ Ալեքսիոս անունով, Մուսելեն մականվամբ, սերում էր Կրինիտեսների տոհմից, Հայոց երկրից»]:

Պոեմում Մուսելեի ընտանիքը նույնացված է Դուկասների ընտանիքի հետ: Եթե դա ճիշտ է, ապա կարող ենք եարց տալ, թե Դուկասը Սամիկոնյանների տիտղոսի թարգմանությունը չէ՝ արդյոք, որն է «սպարապետ», որտեղից էլ զալիս է «սպարապետի տուն» արտահայտությունը, քանի որ այդ պաշտոնը ժառանգական էր Սամիկոնյանների ընտանիքում:

Դիգենիսի տոհմաբանությունը հոր կողմից ևս ոչ մի հնարավորություն չի տալիս մեր գիտնականների կողմնապահությանն օժանդակելու համար:

Դիգենիսի հայրը Խրիստինրապոսի կամ Խրիստոբերգոսի³ որդին էր, նրա հորեղբայրն էր Կարուսը: Սրանք միանգամայն պատմական անձինք են: Դժկար չէ ի դեմս դրանց տեսնել պավլիկյան աղանդի հոչակավոր դեկա-վարներ Խրիստինյոսին և Կարրեասին: Առաջինը երկրորդի փեսան էր և զարմիկը: Ամեն դեպքում պահպանվել են նրանց ազգակցության

¹ Josephi Flavii Antiquitates Judaicae, 20, 3, 2.

² Theoph. Cont., p. 107.

³ Տե՛ս Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Գ-ին (983-995), որի մականունն էր Խրիստոբերգոս (Cedren., p. 694):

հետքերը, չնայած այն բանին, որ նրանց եղբայրներ են դարձել, հավանաբար նրանց դավանական համախոհության և համագործակցության ազդեցությամբ:

Պետք է ասել, որ VIII դարի վերջում Խրիստինյոս անոնը կրել է մեկ այլ անձնավորություն ևս: Նա հավանաբար Կարբեասի ավագ եղբայրն էր, կամ հայրը: Նույն ժամանակաշրջանում հիշատակվում է պատրիկ Ալեքսիոս Մուսելեն, որը պետք է որ Միքայել կայսեր ժամանակ ապրած և նույն անոնը կրող հոչակավոր զորավարի հայրը լիներ:

790 թ. Արմենիակաների բանակարեմը ապստամբում է Իրենե կայսրուհու դեմ, վերջինիս կողմից օրինական ժառանգորդ և իր որդի Կոստանդին VI-ի իրավունքների նկատմամբ ոտնձգությունների պատճառով: Ալեքսիոս Մուսելեն զորավարին ուղարկում են խոռվությունը ճնշելու: Սակայն վերջինս անցնում է ապստամբների կողմը: Կայսրուհին ստիպված է լինում իրաժարվելու իր ծրագրերից: Իր ճեռքը վերցնելով իշխանությունը՝ Կոստանդինն ի հատուցումն Ալեքսիոսի ծառայությունների, նրան նշանակում է Արմենիակաների բանակարեմի զորավար (ստրատեգոս):

Կոստանդինը շնուռվ հաշտվում է մոր հետ և նրան վերադարձնում կայսրուհու տիտղոսը: Իրենեի նկատմամբ ատելությունը պահպանում է միայն Արմենիակաների բանակարեմը: Կայսեր նոր շրջապատին հաջողվում է համոզել նրան, որ Ալեքսիոսը հույս ուներ Արմենիակաների բանակարեմի օգնությամբ զավթել գահը: Կայսրը իսկով ետ և կանչում զորավարին և պահում է իր մոտ: Կայսեր իրամանից դժգոհ, Արմենիակաների բանակարեմը պահանջում է զորավարին վերականգնել իր պաշտոնում: Կոստանդին VI-ը ստիպված է լինում նրանց դեմ զորք ուղարկել երկու զորավարների՝ Կոստանդին Արտասերի և Խրիստինյոսի, գլխավորությամբ: Իր զորքերի պարտությունից հետո Կոստանդինն անձամբ, մի բանակի գլուխն անցած ճնշում է ապստամբությունը: Արմենիակաների բանակարեմի երկու պարագլուխները՝ Անդրոնիկոսն ու Թեոփիլոսը, մահվան են դատապարտվում:

Այս իրադարձությունները շարադրված են Կ. Սաքասի կողմից առանց ճշգրտության, սխալ և միտումնավոր լրասրանությամբ: Սակայն հարցը այդ չէ: Նույն ճակատագրին արժանացած երկու անձնավորությունները՝ Մուսելեն և Խրիստինյոսը, ազգակցական կապի մեջ են երկու այլ մարդկանց հետ, որոնք կրում են նույն անունները և պատկանում հաջորդ սերնդին: Կարբեասի հետ միասին նրանք մեր պոեմում նկարագրված Մուսելենի, Խրիստինյոսի և Կարոնեսի նախատիպերն են:

Վերը հիշատակված զորավարներ՝ Մուսելեն, Արտասերը, Անդրոնիկոսն ու Թեոփիլոսը, ինչպես նաև Խրիստինյոսը և Կարբեասը բոլորը հայեր են կամ հայկական ծագում ունեմ: Առաջինները հայ քաղկեդոնիկներ

էին, նրանցից, որ անցել էին կայսերական նկեղեցու գիրկը, իսկ վերջին երկուսը՝ պավլիկյաններ:

III

Պավլիկյանների հայրենիքը Հայաստանն էր: Նրանք հաստատվել էին Եփրատի հովտում՝ Կոլոնիա և Սելիտենն քաղաքների միջև գտնվող գետափնյա շրջանում, Փոքր Հայքի սարահարքում: Նրանց կենտրոնն էր Տեվրիկեն՝ այժմ Դիվրիզ:

Երբ կայսրությունը որոշեց վերջ տալ եկեղեցու համար չափազանց վտանգավոր կրոնական ազատամտության այդ կենտրոնին և դիմեց ուժի, անհաշտ աղանդավորները, իրենց դավանական համոզմունքները պաշտպանելու համար, համառ դիմադրություն ցույց տվեցին: Մնանություն (այսօրվա Դերսիմ) անառիկ լեռներով պաշտպանված լինելով, նրանք հաճախ հարձակման էին անցնում և ասպատակելով բափանցում իրենց քշնամու երկրի խորքերը: 872 թ. Խրիստոնեարուս պավլիկյանների բանակի գլուխն անցած հասավ մինչև Նիկոմեդիա և պատրաստվում էր վտանգի ենթարկել անզան մայրաքաղաքը: Մի շարք կայսրեր անձամբ են գլխավորել պավլիկյանների դեմ ուղղված արշավանքներն ու ռազմական գործողությունները և հազիվ թե նրանք կարող էին պարծենալ որևէ շոշափելի հաջողությամբ:

Խրիստոնեարուսն այնքան հանդուգն էր, որ [Վասիլ I] կայսեր արած խաղաղության առաջարկին պատասխանում է, թե կայսրությունը թող բավարիվի Արևմուտքում ունեցած իր տիրույթներով, իսկ Արևելքը թողնի իրեն¹:

Հաջորդ տարին կայսեր փեսա Քրիստոփորոսին հանձնարարվում է Վրեժիսնդիր լինել միապետին հասցված այդ վիրավորանքի համար: Քրիստոփորոսը արշավում է Խրիստոնեարուսի դեմ, հարձակման անցնում և խորտակում պավլիկյանների գորությունը: Խրիստոնեարուսն ընկնում է մարտի դաշտում, նրան գլխատում են, իսկ գլուխն ուղարկում կայսրին:

Երբ Քյուզանդիային հաջողվեց կասեցնել և ետ մղել դեպի արևմուտք ուղղված պավլիկյանների շարժումը, աղանդավորները քաշվեցին Հայատան և Ծաղկուն գավառում, Թռնդրակ կոչվող վայրում մի նոր կենտրոն հիմնեցին: Պավլիկյանների այդ հատվածը, ըստ նրանց հաստատման վայրի, հայտնի է «քռնդրակեցիներ» անունով: Հայկական աղբյուրներում պահպանվել է այդ ճյուղի հիմնադրի անունը՝ Սմբատ, որն ապրել է IX դարի վերջում, X դարի սկզբում: Սակայն պավլիկյան դավանաքի հին կենտրոնը միշտ էլ մնացել է Տեվրիկեի շրջանում, ծխալով մինչև վերջերս:

Նույն աղանդի մեկ այլ թև հաստատվել էր Սելիտենն քաղաքի մոտ՝

¹ *Genesius*, IV, 122 et sqq.

Արգառւս ամրոցում: Այս պավլիկյանները կրում էին Աստատ անունը և նրանց դեկավարը Սերգիոս անունով մի հայազն էր:

Պավլիկյաններն իրենց քրիստոնյա էին անվանում և հակված էին հունական անուններ ընդունելու: Այս առթիվ Սարասը և Լեզրանը կարծիք են հայտնում, որը զուրկ չէ ինքնատիպությունից: «Աղանդավորները բյուզանդացիներին արհամարհանքով անվանում էին հոռոմներ, - ասում են նրանք, - իսկ իրենց վերապահում քրիստոնյա հորջորջումը: Նրանց դեկավարներն իրենց քրիստոնեական անունները փոխարինում էին հունականներով. այսպես Հովսեփը՝ Էպաֆրոդիտոսով, Սերգիոսը՝ Տյուքիկոսով»:

Այդ դիտողությունը հեղինակներին հնարավորություն է տալիս եզրակացնելու, որ պավլիկյանների կրոնական ուժորմի միակ նպատակն էր «խզել կապը հռոմեական ավանդության հետ, որը Բյուզանդիան խնամքով պահպանում էր, և կայսրությունը կենդանացնել հելլենիզմով» (էջ LXXVIII):

Սա որքան անձնական, նույնքան կամայական եզրակացություն է, որը քելադրված է գիտությանը խորը զգացմունքով: Հայերը ցայսօր սովորություն ունեն իրենց քրիստոնյա անվաննելու («հայ քրիստոնյա»), ինչպես որ ուս զյուլացիներն իրենց անվանում են քրեստյան, այսինքն՝ քրիստոնյա:

Ինչ վերաբերում է հունական անուններին, որ կրում էին աղանդավորների դեկավարները, ապա դրանք կապ չունեն հելլենականության, առավել ևս կայսրությունը հելլենիզմով վերակենդանացնելու ձգտման հետ:

Պավլիկյանները մեծ ակնածանք էին տածում Պողոս առաքյալի և նրա բորերի հանդեպ: Այդ պատճառով նրանց դեկավարները սիրում էին կրել առաքյալի գրվածքներում հիշատակված նրա գործակիցների անունները: Այսպես, աղանդավոր Կոստանդնի մականունն էր Սիլվանոս, Սիմեոնինը՝ Տիտոս, Գենեսիոսինը՝ Տիմոքեոս, Հովսեփինը՝ Էպաֆրոդիտոս, Սերգիոսինը՝ Տյուքիկոս: Բոլոր այս անուններին կարելի է հանդիպել Պողոս առաքյալի բորերում: Նրանց հիմնած կրոնական համայնքները նմանապես կրում էին Պողոսի հիմնած համայնքների անունները: Այդ էր պատճառը, որ Փոքր Հայքում Կոլոնիայի մոտ գտնվող Կիրոսսայի համայնքը կոչվում էր Մակեդոնիա, Մեծ Հայքում, Եփրատի ափին գտնվող մի գավառում՝ Մանանդիում, հիմնածը՝ Աքայա, Արգառուսում հիմնածը՝ Լավոդիկեա և այլն:

Դրանից բխում է, որ Սարասի ու Լեզրանի ենթադրությունը ոչ մի արժեք չունի:

Պետրոս Սիկիլացու հիշատակած պավլիկյան վեց առաջնորդներից երեքը անտարակույս հայեր էին: Վասիլ կայսեր կողմից աղանդավորների հետ բանակցելու ուղարկված Պետրոսը [Սիկիլացին] օգտվել է իր այցելությունից նրանց պատմությունը գրելու համար (7):

Երեք դեկավարները՝ Վահանը, Գենեսիոսը և Սերգիոսը հայեր էին:

Դրա մասին է վկայում առաջինի անունը, իսկ մյուս երկուսի դեպքում պատմիչի որոշակի ցուցումը: Սակայն դա դեռ չի նշանակում, որ մնացած երեքի հայկական ծագումը բացառվում է:

Քաղկեդոնիկ հայերը այլևս չեն ընկալվում որպես հայ:

Մելիտենեի ու Տարսոնի ամիրաները հաճախ էին դաշնակցում պավլիկյանների հետ և նրանց հրահրում կայսրության դեմ պայքարի: Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում Տարսոնի ամիրան էր Ալի-իբն-Յահյան, մականունը՝ Ալ-Արմանի, իսկ Մելիտենեինը՝ Օմար-իբն-Օրեյդալլահը, Ալ-Ակտա մականունով:

Ալ-Արմանի մականունը բույլ է տալիս եզրակացնելու, որ Տարսոնի ամիրան ուներ հայկական ծագում: Այդ է պատճառը, որ նա Հայաստանի Միաֆարկին քաղաքի շրջակայքում կալվածներ ուներ, ուր նա իր մահկանցուն կնքեց 863 թ.՝ իր տիրույթները կատարած այցելության ժամանակ: Այդ ժամանակաշրջանում եղել են դեպքեր, երբ հայ իշխանները քաղաքական հանգամանքների ճնշման ներքո մահմեդականություն էին ընդունում: Տարսոնից հետո Ալ-Արմանին նշանակվել էր Հայաստանի կառավարիչ և նա էր, որ Աշոտ Քագրատունի իշխանին հանձնել էր խալիֆայի հրամանը, որով Վերջինս Աշոտին ճանաչում էր որպես Հայաստանի իշխանաց իշխան:

Մելիտենեի ամիրան էր Օմար-իբն-Օրեյդալլահը՝ Տարսոնի ամիրայի դաշնակիցը: Թեոփանես ժամանակագրի երկում և մեր պոեմում նրա անունը պահպանվել է Ամբրոն ձևով: Պավլիկյան Կարրեասը բյուզանդական հալածանքներից խոյս տալու համար այդ ամիրայի մոտ էր ապաստանել: Նա նոյնիսկ գնացել էր Քաղդադ, խալիֆային ներկայանալու, և մեծ պատիվների էր արժանացել:

Ե՛կ Կարրեասը, և՛ Ամբրոնը զոհվել են բյուզանդական բանակի զորավար, Մամիկոնյանների իշխանական տան ներկայացուցիչ Պետրոնասի դեմ մարտնչելիս:

Կարրեասը իշխանությունը բողել է իր զարմիկ և փեսա Խրիստինյութին: Մեր պոեմի համաձայն Խրիստինրպոսը (պատմական Խրիստինյութ) ամուսնացել էր Ամբրոնի դստեր՝ Սպարիայի հետ, որը և լույս աշխարհի բերեց Դիգենիսի հորը: Նոյն պոեմում Կարրեասը (պատմական Կարրեասը) համարվում է Դիգենիսի հորեղբայրը, այսինքն՝ ստացվում է, որ Կարրեասը Խրիստինրպոսի եղբայրն է: Մենք տեսնում ենք, որ պոեմում Կարրեասին հաջորդած Խրիստինյութին շփոթել են Կարրեասից առաջ պավլիկյանների առաջնորդ և Կարրեասի մերձավոր ազգական Խրիստինյութի հետ:

Մի բան պետք է լավ հասկանալ, որ պոեմը իր գլխավոր հերոսներով քե՛ աշխարհագրական, և քե՛ ծագումնաբանական առումով սերտորեն կապում է պավլիկյան միջավայրին: Դիգենիսի հայրը պավլիկյան աղանդա-

Վորներից մեկի որդին է: Կայսրության տարածքը կատարած իր հերթական արշավանքներից մեկի ժամանակ նա գերեվարել էր բյուզանդական մի զորավարի դստերը և ամուսնացել նրա հետ: Ո՞վ էր այդ զորավարը:

IV

Մենք տեսանք, որ պոեմի տեղեկություններն այդ հարցում հստակ չեն: Առանց որևէ բացատրություն տալու Կ. Սաքասը պարզապես ընդունել է այն, ինչ ցանկացել է: Դիգենիսի ապագա հայրը՝ զորավարը, նրա կարծիքով պետք է որ Անդրոնիկոս Դուկասը լինի, որը շուրջ 855 թ. Լևոն Արգիրոսի և Սույալիսի հետ ուղարկվել էր պավլիկյանների դեմ: Հետագայում Անդրոնիկոսը շնորհազրկվել է, փախուստի դիմել և ապաստանել արաբների մոտ, ուր մահմեդականություն է ընդունել և այնտեղ մնացել մինչև կյանքի վերջը: Նրա որդի Կոստանդինը փախել էր արաբների մոտից և նրանց դեմ մղած մարտերում ցուցաբերած խիզախությամբ վերականգնել իր փառավոր անունը, քայլ Լևոն VI Իմաստասերի մահվանը հաջորդած իրադրության պայմաններում նա զոհ գնաց գահին տիրանալու որքան փառասեր, նույնքան և անխոհեմ փորձին:

Կ. Սաքասը շափից դուրս մեծ և դրան ոչ արժանի նշանակություն է տալիս Պանլոսի այն հատվածին, ուր նա, Կոստանդին X Դուկա (1059-1067) կայսեր մասին խոսելիս, նշում է, թե Անդրոնիկոսը, Կոստանդինը և Պանթերիոսը պետք է որ «ոմանք տղամարդկանց, ոմանք կանանց գծով կայսերը ազգական լինեին»:

Սակայն որքան մեզ հայտնի է, Պանթերիոսը կայսրության նշանավոր անձանց շարքում դասված չէ: Պատմությունը տեղյակ չէ նրա՝ կայսեր ազգական լինելուց բացի, և ոչ մի արժանիքին¹: Այդ ազգակցական կապն էր պատճառը, որ Ռոմանոս I Լեկապենոսը Պանթերիոսին նշանակեց Կորկուասի պաշտոնին, երբ վերջինս ստիպված եղավ պաշտոնաքող լինել անքան պալատականների կողմից վարկաբեկվելուց հետո: Այդքան սովորական անունը չէր կարող պահպանվել սերունդների հիշողության, առավել ևս ժողովրդական դյուցազներգությունների մեջ:

Պանթերիոսի համբավն ընդգծելու համար, կամ, ավելի շուտ, այդպիսին հորինելու նպատակով, Սաքասը պատրաստ է կեղծել պատմությունը և թերևամտորեն հավատալ, որ այն ամենը, ինչ պատմում են Կորկուասի մասին, նրա բոլոր սխրազործությունները պետք է վերագրել Պանթերիոսին: Չնայած այն բանին, որ Պանթերիոսը որպես Լեկապենոսի ազգական ավելի մոտ էր Կոստանդին Ծիրանածնին, քան Կ. Սաքասին, այնուամենայնիվ

¹ Theoph. Cont., 429.

հույն գիտնականն իր ազգային պարտքն է համարում Պանթերիոսին պաշտպանել Կոստանդնից: Մատենագիր կայսեր քարեխաղությունը անազնիվ կերպով կասկածի է ենթարկված: Սաքար նրան մեղադրում է հայկան ծագում ունեցողների նկատմամբ կողմնապահ, իսկ հույների նկատմամբ քշնամական լինելու մեջ: Կոստանդին Ծիրանածինը, ըստ Կ. Սաքարսի, սխալվում է զովարանելով Հովհաննես Կուրկուասին և, հակառակը, Ռոմանոս Լեկապենոսի տոհմը վատարանելով:

Պետք չէ լուրջ ընդունել ազգայնամոլության նոպայի պահին հայտնած այդ կարծիքը: Կուրկուասի, «ինչպես և Կեսարի կնոջ», ազնիվ համարումը կասկածից վեր է: Կ. Սաքար չի կարողացել քարցնել որ Մանուել պրոտոսպաքարը ուր գրքից քաղկացած մի մենագրություն է գրել, նվիրված Կուրկուասի՝ այդ քաջ զորավարի կյանքին և սխրագործություններին, որը քաններկու տարի շարունակ սահմանների պահապանն է եղել և իր կյանքն է վտանգել կայսրության փառքի ու պատվի համար տարվող անվերջանալի պատերազմներում: Դժբախտաբար աշխատությունը չի պահպանվել և մենք անտեղյակ ենք Կուրկուասի գործունեության մանրամասներին, իսկ այն պատմիչները, որոնք ծանոթ են եղել այդ աշխատությանը, բավարարվում են մեզ խորհուրդ տալով կարդալ Մանուելի երկը: Սակայն դա չի կարող պատճառ հանդիսանալ Կուրկուասի՝ իր հայրենիքին մատուցած ծառայություններն անտեսելու համար:

Կ. Սաքար ցանկանում է նաև օգուտ քաղել Կուրկուասի փայլուն քաջագործությունների վերաբերյալ նրա հայրենակից հայ պատմիչներին վերագրվող անտեղյակությունից:

Դա սխալ է: Պատմիչ Ստեփանոս Ասողիկը արծանագրել է Կուրկուասի սխրանքները և նրան համարում է ապագա կայսեր պապը:

Ի միջի այլոց Ռոմանոս Լեկապենոսը հույն չէր, ինչպես կարծում է Սաքար, պաշտպանելով նրան Կոստանդին Ծիրանածնից: Նա հայ էր, ինչպես և Կոստանդին Ծիրանածինը և սերում էր այն հայ զինվորից, որը մի ճակատամարտում փրկել էր Վասիլ Ի կայսեր կյանքը: Այդ զինվորի անունն Թեոփիլակոս Արաստակոս էր (Թεοφύλακτος δ 'Αβαστακ(τ)ος)¹, և նա նշանակվոր էր դարձել իր որդու՝ Ռոմանոս Լեկապենոսի շնորհիվ: Ուստի և ազգայնամոլական տեսակետը կորցնում է իր ուժը, մի տեսակետ, որ հույն գիտնականը սիրում է առաջ քաշել ամեն հարմար առիթով, իր սեփական կարծիքը վերագրելով անցյալի մարդկանց, որոնք, անկասկած, զուրկ էին իր նեղ ազգայնամոլությունից:

Եթե անգամ ընդունենք, որ Կոստանդին Ծիրանածինը կողմնապահ է

¹ Georg. Mon., p. 841; Sym. Mag., p. 690.

եղել, ապա այդ կողմնապահությունը բոլորովին չի դիպչում հույներին, համենայն դեպս այն դեպքում, որը հուզում է Սաքասին: Կորկուասը, Փոկասը, Լեկապենոսը բոլորն էլ եզր հայ իշխաններ էին, հետևաբար, ինչպիսին էլ լինի Կոստանդնի կարծիքը նրանց մրցակցության մասին, այդ դեպքում անհաղորդ են մնում հույն ազգի շահերը, որ պաշտպանում է Սաքասը:

Կասկածից վեր է, որ ոչ մի պատճառ չկա Պանթերիոսի նման շարքային մի զորավարի համեմատելու առաջին մեծության պատմական աստղերի հետ, որոնք իրոք արժանի են հերոսական վեպերում տեղ գրավելու: Պանթերիոսը չի կարող Դիցենիս լինել:

Այնուամենայնիվ նրան այդպիսի բարձր հավակնություն ապահովելու համար Սաքասը մտադրվել է նույնացնել նրան ոմն Պորփյուրի հետ, որի անունը պահպանվել է ժողովրդական մի երգում: Նա կարծում է, որ այդ Պորփյուրը Անդրոնիկոսի որդին է, որի մասին հյուսվել է մեկ այլ ժողովրդական երգ և կարծում, որ երկուսն էլ տարրեր անունների ներքո նույն Պանթերիոսին են ներկայացնում:

Սակայն այդ երգերին իրազեկ մարդը կիսուառվանի, որ դրանց միջև ոչ մի ընդհանուր բան չկա: Պորփյուրը մի հերոս է, որը ցանկանում է ամուսնանալ կայսեր դստեր հետ, մինչդեռ Անդրոնիկոսի որդին ծնվել է արարտների ճամբարում մի մորից, որին հղի վիճակում առևանգել էին: Հետագայում նա արշավում է իր հոր դեմ, և ճանաչվում նրա կողմից: Այս երկու երգերը համընկնում են միայն մի կետում: Դա հետևյալ նախադասությունն է. «Անդրոնիկոսի որդին չեր վախենում ոչ Պետրոս Փոկասից, ոչ Նիկեփորոսից, ոչ էլ Պետրոտրախիլոսից»: Նույնը կրկնում է Պորփյուրիսը. «Ես չեմ վախենում ոչ Վարնասից (Վարդաս), ոչ Նիկեփորոսից, ոչ էլ Վարիարախիլոսից». Օύծէ տὸν Βάρναν φοβοῦμαι ούծէ տὸν Νικήφορον ούծէ տὸν Βαρυτράχηλον.

Բոլոր այս անձինք հայկական ծագում ունեն. Նիկեփորոս II կայսրը, նրա զարմիկ Վարդաս Փոկասը. իսկ Վարիարախիլոս անվան ներքո նկատի ունեն, հավանաբար, Վարդաս Սկլերոսին, որին այդպես էին կոչում նրա մարմնի գիրության պատճառով: Անդրոնիկոսի որդին Կոստանդնինն էր, հայտնի մի անձնավորություն, որը 913 թ. զոհ է գնացել իր քաղաքական հավակնություններին: Չի կարելի նրան համեմատել Պանթերիոսի հետ, ինչպես նաև չի կարելի Պանթերիոսին վերագրել Կոստանդնուպոլսի դեմ Պորփյուրի առասպելական արշավանքը, ինչպես դա անում է Սաքասը:

Ֆիրդուսու «Չահնամե» պարսկական էպոսի մեջ Խոսրով I Նուշիրվանի (531-579) բագավորության ժամանակ իրեն հռոմեական բանակի զորավար հիշատակված է մի հերոս, մի փակլեան Ֆարֆուրիս անունով: Սաքասի համար այստեղ խոսքը ժողովրդական երգի հերոս Պորփյուրի մասին է,

որին նա առանց որևէ փաստարկման նույնացրել է պատմական Պանթերոսի հետ:

Հարկավոր է խոստովանել, որ Դիգենիսին նույնացնելու համար հույն գիտնականի՝ որևէ նշանավոր հունական անուն գտնելու որոնումները, ոչ մի արդյունքի չեն հանգեցրել: Միակ անունը, որի վրա նա կանգ է առել շափազանց աննշան է թվում Դիգենիսի պես էպիկական հերոսի փառքի նկատմամբ հավակնություն ունենալու համար:

V

Բյուզանդիայում, կայսերական պալատում, թե ուազմի դաշտում, գործունյա մարդիկ հիմնականում կամ հայեր էին, կամ հայկական ծագում ունեցողները: Դիգենիսը նախ և առաջ ակրիտաս էր, այսինքն՝ սահմանապահ: Արևելյան սահմանների պահպանությունը, ուր Դիգենիսը պետք է գործած և իր անունը հոչակած լիներ, վստահված էր իայ ավատատերերին: Հետևաբար, այդ միջավայրում պետք է փնտրել առասպելական Դիգենիսի պատմական նախատիպը: Սակայն ահա թե ինչ է մտածում Սարասն ակրիտասների ծագման մասին. «Արարների դեմ վարած իր պատերազմների ժամանակ Հերակլիոս կայսրը փոփոխություններ մտցրեց ակրիտասների զնոյի մեջ, բայց այնտեղ, դժբախտաբար, սողոսկեցին բազմարիվ վարձկան ուրացողներ: Հերակլիոսի հաջորդները, հիմնականում Սակեղբանական հարստությանը պատկանող կայսրերը, սահմանների պահպանությունը վստահեցին հայերին, որոնք, սակայն, իրենց նկատմամբ ցուցաբերած վստահությունը չարդարացրեցին: Այդ վարձկանները Բյուզանդիայի նկատմամբ շհատուցված եին թեմ ունեին, որը հաճախ վտանգավոր կերպով բոցավառվում էր և մենք բազմից տեսնում ենք նրանց դաշնակցած հակառակորդներին, որոնց դեմ վարձկանները պետք է որ հակառակ մի պատճեց»¹:

Սա անարդարացի և բյուր կարծիք է, ուր զուտ անձնական զգացմունքները գերակշռում են ողջախոհության վրա: Անտեսել հայերի վճռական դերը Բյուզանդիայի պատմության մեջ և Հայաստանի դերը Բյուզանդիայի և Արարական խալիֆայության հարաբերություններում, նշանակում է շճանաչել Բյուզանդիան: Դիգենիսն ամենից առաջ ակրիտաս է, կամ, ըստ հին արտահայտության, *miles limitaneus*: Ըստ Սարասի *milites limitanei*՝ սահմանապահ զնոյերը հայերից չեն կազմված: Հուստինիանոս I-ը իր լուծարել էր հռոմեական այդ հին հաստատությունը, այդ նվիրված զինվոր-

¹ E. Legrand, C. Sathas, *Les exploits de Digénis Akritas d'après le manuscrit unique de Trebizonde*, Paris, 1875, p. CL.

Աերից խլել ավատները և նրանց մայրաքաղաք տարել սխոլերի գունդը կազմավորելու համար:

Սակայն մենք գիտենք (և ենց Հուստինիանոսի պատմից Պրոկոպիոսից), որ սխոլերի գունդը կազմված էր երեք հազար ընտրյալ հայերից: Եթե նրանք նախկին ակրիտասներ էին, ապա պետք չէ բռնոքել կամ էլ տխրել այն բանի համար, որ Հուստինիանոսը հեռացրել էր նախկին ակրիտասներին: Դրանք էլ էին հայեր: Ինչ վերաբերում է այն տեղեկությանը, թե Հերակլիոսն իբր փոխել էր ակրիտասների գնդի կառուցվածքը, և բոյլ էր տվել այնտեղ սողոսկելու վարձկան ուրացողների, ապա դա միանգամայն անհիմն է, միանգամայն անհմաստ, եթե դա սոսկ ակնարկ չէ՝ Արմենիակների բանակարեմի հիմնադրման վերաբերյալ: Բայց այդ դեպքում անհերերություն է նրանց վարձկան ուրացողներ որակելը, քանի որ Արմենիակների բանակարեմ կոչվող զինվորական ստորաբաժանումը կազմված էր հայ զինվորներից և որը միշտ գտնվում էր հայ զորավարների երանանատարության ներքո:

Սարասը ցանկանում է մեզ համոզել, որ Դիզենիսն իր անձնական քաջության շնորհիվ վերականգնել է այդ կարծեցյալ ազգային հիմնարկությունը: Իբր նա իրեն է ենթարկել Եփրատից այն կողմ ապրող ապելատներին:

«Դիգենիս Ակրիտասը» որպես ժողովրդական դյուցազներգություն հենվամ է պատմական մի հենքի վրա, որը հունական չէ, ինչպես մեծամտաքար կարծում է Սաքասը, այլ հայ-բյուզանդական: Զնայած այն փաստին, որ Բյուզանդիայի պաշտոնական լեզուն հունարենն էր, այն ամենեին էլ հուների կայսրություն չէր: Մեր պոեմի հերոսը, ինչպես իր ծնունդով, այնպես էլ գործունեության բնակատեղով պատկանում է հայկական միջավայրին: Նրա հայրը Կարուսի եղբայր Խրիստոսերպոսն էր, մայրը՝ Մելիտենեի ամի-

¹ De cerim., II, 820.

Դայի բառապահը՝ Խապաֆրամ: Խորիսովեռաքառ և Կառուսուհաւ ապավլիկանների հոչակավոր առաջնորդներն էին, իսկ Սելիտենների ամիրան՝ Օմար-իրն-Օքեյդալլահը՝ Ալ-Ակտա մականունով, պատմական անձնավորությունն է: Պավլիկյանների առաջնորդի ամուսնությունն ամիրայի դստեր հետ արտացոլում է այն փաստը, որ նա փախչելով բյուզանդացիներից ապաստանել է Սելիտեններուն և հանձին ամիրայի դաշնակից գտել ընդեմ բյուզանդացիների:

Մեր հերոսի հայրը նույնապես «Դիգենիս» էր, քանի որ ծնվել էր քրիստոնյա հորից և մահմեղական մորից, ինչպես և նրա որդին՝ պոեմի հերոսը, որի հայրը մահմեղական էր, իսկ մայրը քրիստոնյա՝ բյուզանդացի իշխանի գերեվարված դուստրը: Այդ իշխանը, որի պապը հոչակավոր Սուսելեն էր, համապատասխանաբար պատկանում էր հայկական մի տոհմի՝ Մամիկոնյանների հոչակավոր ընտանիքին: Դիգենիս Ակրիտասը մայրական գծով Մամիկոնյանների քաջ տոհմի զարմից էր: Նրա հորական կողմի պապը հայ պավլիկյանների առաջնորդն էր, այսինքն՝ նույնապես հայ: Բացի դրանից, Դիգենիսի ավագանի անունը Վասիլ էր: Ինչո՞ւ: Որ՞ն է այս ընտրության իմաստը:

Մահմեղականների հետ շփոթած պավլիկյանների դեմ կայսրության վարած պայքարի պատմական վերապրուկները Դիգենիսի առասպելի հենքն են կազմում: Հերոսի ծագումը դրա լավագույն ապացույցն է: Այսուհետ Դիգենիսի ավագանի անունը բացատրելու համար բնական է հիշել Մակենոնացի կոչեցյալ Վասիլին: Վասիլն էր, որ հնագանդեցրեց պավլիկյաններին, սպանեց նրանց առաջնորդ Խրիտոխեյրոսին և ոչնչացրեց աղանդավորների վտանգավոր իշխանությունը: Պետք է որ նա մեծ հեղինակություն վայելող անուններից լիներ, եթե այն կարող էր տրվել պոեմի մի հերոսի, որն այդքան հարազար էր աղանդավորներին¹:

Մեզ հասած տեսքով պոեմն ունի որոշ հանգամանքներ, որոնք օտար են քվում քուն առասպելին:

Վասիլ-Դիգենիսը, հետևելով իր հոր օրինակին, սիրահարվում է սահմանապահ մի հռոմայեցի զորավարի դստերը և ամուսնուն նրա հետ: Վերջինին անունն էր Եվդոկիա: Զորավարը՝ Եվդոկիայի հայրը, Դուկասն էր:

Հայտնի է, որ Կոստանդին X Դուկաս կայսրը (1059-1067) ամուսնացած էր Եվդոկիայի հետ, որը Կոստանդնի մահվանից հետո ամուսնացել էր Ողոմանոս IV Դիգենիսի հետ, որը 1071 թ. Հայաստանի Մանազկերտ քաղաքի մոտակայքում գերեվարվել էր սելջուկներից: Կասկած չկա, որ պոեմում պատկերված են հենց նրանք, որպես Դիգենիսի աներ և կին:

¹ Հոյն քանաստեղը Դիգենիսին համեմատում է սուրբքրական Սամսոնի հետ: Հետաքրքիր է, որ Վասիլը ներկայացված է որպես ժնօքան էջան օլոն ծ պալաւ Սամփան [«Քաջ էր իրեւ հնում՝ Սամսոնը»] (Theoph. Cont., V, 15, p. 234):

Կոստանդին Դապոնտեսի (1714-1784) [գրի առած] տարրերակում Անդրոնիկոսի կինն Աննան է, իսկ դրուարը Իրենեն: Եվ իսկապես Դուկասի դստեր անունն Իրենե էր և նա եղել է Ալեքսիոս I Կոմնենոսի (1081-1118) կինը և Աննա Կոմնենայի մայրը:

Մրանք լրացումներ են, որոնք պետք է վերագրել պոեմի հեղինակին՝ [Կոստանդին Դապոնտեսին], և ոչ նախնական առասպելին, որի հիման վրա մշակվել է ներկայիս պոեմը: Իրականում պոեմի հերոս Դիզենիսը ոչ մի կապ չէր կարող ունենալ ոչ Եվրոպիայի, ոչ Դիոգենեսի և ոչ էլ Կոստանդին Դուկասի հետ, քանի որ այս բոլոր անձինք ապրել են XI դարում, մինչդեռ մեր հերոսի ծնողներն ապրել են IX դարի վերջում, X դարի սկզբում:

Այս ժամանակավրիպությունը պատահական չէ: Այն բացահայտում է մի միտում, որը հատկապես գալիս է հույն բանաստեղծից, որին գայթակղում է Դիզենիսին Դիոգենեսի հետ նույնացնելու հնարավորությունը և որն այդ նպատակով Դիզենիսին տեղափոխել է XI դար:

Պոեմը հումական չէ այն աշխարհագրական միջավայրով, ուր ծնվել են հերոսները և ուր ծավալվում են նրանց սխրագործությունները: Նրանց գործունեության տարածքը Եփրատի հովիտն է, պավլիկյանների ազդեցության և տիրապետության սահմաններում: Այն տարածվում է Խարսիանոնից մինչև Սամոսա, ընդգրկելով Տեվրիկե, Ակին, Դարանդա, Մելիտենե, Մայաֆարկին (իին Մարտիրուպոլիս) հայկական քաղաքները և նույնիսկ Եղեսիան: Երկրի այդ տարածքը հիմնականում հայերով էր բնակեցված և IX-XII դարերում գերազանցապես պատկանում էր հայ ավատատերերին: Հենց այդ միջավայրում է, որ ձեավորվել է Դիզենիս Ակրիտասի մասին ժողովրդական վեպը: Ավելի ուշ այն մշակել է մի անհայտ հույն բանաստեղծ և մեզ հասցրել իր ներկա տեսքով:

Առասպելի քողի տակ դժվար է կոստանդինոսի նախնական ձեր: Բազմաքիվ դրվագներ, որոնց մենք հանդիպում ենք պոեմում, շատ հանգամանքներ, անկասկած, նախնական տարբերակում չեն եղել: Եփրատի ափերից առասպելը տեղափոխվել է կայսրության այլ շրջաններ, փոխելով երանգավորումը և փոփոխվելով ժամանակի ու տեղի պայմանների ազդեցության ներքո:

Կոստանդին Դապոնտեսը (հետագայում վանական կարգ է ընդունել Կեսարիոս անունով), իր տրամադրության ներքո է ունեցել Դիզենիսի մասին արձակ մի քերթած, ինչպես նա հայտնում է իր Բίթլոս թասութեան՝ «Թագավորությունների գիրք», աշխատության մեջ: Մենք այն գտնում ենք Սպիրիդոն Լամբրոսի՝ 1880 թ. իրատարակած «Հումական սիրավեպերի ժողովածու»-ի մեջ, որը [հետագայում] արտատպվել է՝ «Դիզենիս Ակրիտաս»-ի Գրտտա-Ֆերրատայի իր տարրերակի իրատարակության մեջ: Ըստ այդ

արծակ քերքվածի, Դիգենիսը Ռումանոս կայսեր ժամանակ ապրող հռչակոր մի դյուցազրուն էր: «Նրա հայրը Եգիպտոսի սուլթանն էր: Նրա մայրը քրիստոնյա էր և Տիրոջ աղախիմը». Ծովութեան ծ պատέրաց տօն դու Մատուցու, չրիտիան դ մանա տօն կան ծու կան ծու Կուրիու:

Դիգենիսի պապը Կապաղովկիայում իշխող Կիննամոսների ընտանիքից էր: Նա քրիստոնյա էր, կոչվում էր Անդրոնիկոս, կինը՝ Աննա Դուկիսան, պատկանում էր Կոստանդնի ազնվական ընտանիքին: Նրանք իինզ ուստր և մեկ դուստր ունեին: Աստղագուշակները և իմաստունները գուշակել էին, որ նրանց դստերը Եգիպտոսի ամիրան է առևանգելու, Վերջինս կրոնափոխ է լինելու և քրիստոնեություն ընդրուելու: Դստեր անունն էր Իրենե: Նա դարձավ Վասիլ Դիգենիսի մայրը: Այս տարրերակի առանձնահատկությունն այն է, որ Դիգենիսի հայրը Եգիպտոսի ամիրան է և դա արժանի է եիշատակության: Մենք դրան դեռ կանդրադառնանք:

Դիգենիսի մասին մի երգ կա՝ 'Աւսմա Դւշենի, ուր հերոսն ընկերներին հայտնում է, որ իր մահը մոտենում է. «ապրել եմ 300 տարի, - ասում է նա, - այժմ պետք է մեռնեմ, քանզի Ալամանի լեռներում շատ մարդ եմ սպանել, իսկ Արապիի դաշտում սպանել եմ մի նվիրական եղջերու, որի եղջյուրին խաչ կար, զիսին՝ աստղ, իսկ թիակներին՝ պանակե»:

Ալամանի լեռները և Արապիի դաշտը նշանակում են Հայաստան և Արարիա (այսինքն՝ Սիջագետքի հյուսիսային մասը, որը հայերին և պարսկականներին հայտնի էր Արապստան կամ Արվաստան անվան ներքո, ասորին՝ իբրև Արարիայն): Նույն երգի մեկ այլ տարրերակում Ալամանը աղավաղված է ու Մարինա ծեռվ:

Նվիրական եղջերուն մեզ տանում է դեպի Փոքր Հայքի Սերաստիա քաղաքը: Ժամանակին այդ շրջանում եղջերուի պաշտամունք է եղել, որի մասին իրավացիորեն կռահել է գերմանացի գիտնական Ա. Գուտշմիդտը՝ այդ հին հավատի վերապրուկները հայտնաբերելով Ա. Արանագինեսի վարքում, այն սրբի, որի մասունքները Ա. Գրիգոր Լուսավորիչն իր հետ Հայաստան էր բերել: Հնարակոր է, որ Դիգենիսի կամ Արանագինեսի հետ կապված էր ինչ-որ հին պաշտամունք, և հնարակոր է, որ դա է նպաստել այդ անվան՝ Դիգենիս ժողովրդական ծեռվ պահպանմանը հերոսական դյուցազներգության մեջ: Այդ անվան «երկածին» իմաստով մեկնաբանությունը ժողովրդական ստուգաբանության արգասիք է և արժեք չունի:

Ինչպիսին էլ լինի Դիգենիս անվան ծագումը, այնուամենայնիվ, այն տեղական ծագում ունի, այսպես ասած միկրո-հայկական, ինչպես և այն կրող հերոսը, որը կայսրության հայկական սահմաններում կյանքի կոչված պատմական վերիուշի արգասիք է:

Վասիլ անունը, ինչպես մենք արդեմ առիթ ունեցանք ասելու, նշան է

հերոսի և Մակերտնական հարստության հոչակավոր եկմնադրի միջև առկա ինչ-որ ազգակցական կապի: Վասիլից հետո Կուրկուասների, Փոկասների հայկական ընտանիքներին պատկանող մի շարք քաջարի զինվորականներ փառք բերեցին կայսրությանը, աերության արևելյան սահմաններում պայքարելով արարների դեմ: Այսպիսով, բոլորովին զարմանալի չէ, որ նրանց անունները փառարանված են հերոսական վեպում: Եվ իսկապես, Դիգենիսի ապելատներից մեկը՝ Իռաննիկիոսը, արդյոք նշանավոր Հռվիաննես Կուրկուասի, և կամ ապելատ Մելեմենծիսը (հայ. «Մեհ Մեծ», ժող. «Մենծ») - Մելիասի՝ Լիկանդոսի հայտնի տիրոջ արտահայտումը չէ:

Հետևաբար, բավականաշափ պարզ է, որ պոեմի հերոսը հայկական ծագում ունի և նրա քաջազործությունների բնմահարթակը հայոց երկիրն է: Պետք է շատ բյուր գիտելիքներ ունենալ Բյուզանդիայի պատմության վերաբերյալ, որպեսզի հավակնութությամբ հայտարարել, թե այն ամենը, ինչ գրվել կամ պահպանվել են բյուզանդական միջավայրում հունարեն լեզվով, պետք է անվերապահորեն վերագրվեն հույն ժողովրդին:

Մենք պնդում ենք, որ Դիգենիս Ակրիտասը կարող էր հայկական ավատական միջավայրի արգասիք լինել: Դիգենիսի մասին առասպելն իր նախնական վիճակում, հույն բանաստեղծի կողմից մշակվելուց առաջ, կարող էր ծագել հայկական իրականության մեջ: Դրա վճռական ապացույցն այն է, որ հայերեն լեզվով կա հերոսական մի դյուցազներգություն, որը շատ հնուց է գալիս, չնայած որ այն մեզ է հասել բանավոր ձևով: Թե՛ բովանդակության, թե՛ հանգամանքների առումով այն Դիգենիսի պոեմի հետ մի ընդհանուր կապ է երևան հանում:

VI

1874 թ. «Դիգենիս Ակրիտաս»-ի հետ միաժամանակ Կոստանդնուպոլ-սում լույս տեսավ ժողովրդական մի դյուցազնավեպ, խորագրված «Սասունցի Դավիթ» կամ «Դավիթ և Սիեր»: Աշխատասիրողն էր ճանաչված հայ բանահավաք հայր Գարեգին Սրբանձույանցը, որն այն գրի էր առել 1873 թ. Մշո Առնիստ գյուղի մի հայ շինականի պատմածից (8):

Կրպոն (Կարապետ), այդ էր շինականի անունը, ասում էր, որ իր պատմածը դյուցազնավեպի սոսկ հատված է. ամբողջական և ծավալուն տարբերակը գիտեր իր ուսուցիչը, և որն այն պատմում էր մեծ վարպետությամբ, և մեջընդմեջ երգում այն ամենը, ինչ ստեղծված էր չափածո:

Ավելի ուշ Էջմիածնի ճեմարանի պրոֆեսոր Մանուկ Աբելյանը Վանից գաղթած մի գյուղացու պատմածի հիման վրա իրատարակեց դյուցազնավեպի մեկ այլ տարրերակ: Սրան հետևեցին երրորդն ու չորրորդը, որոնք միասին իրատարակվեցին 1891 թ. հայր Գարեգինի (Հռվիսեփյանի), այժմ՝

Նոր Նախիջևանի Հայոց քեմի առաջնորդի կողմից: Ավելի ուշ «Հայկական ազգագրական հանդեսի» խմբագիր Ե. Լալայանը, ինչպես նաև վանեցի մի մտավորական՝ Տ. Չիրունին, գրանցել են այդ դյուցազնավեպի քազմաքիվ տարրերակներ: Այժմ այդ դյուցազնավեպի շուրջ 15 տարրերակ կա, որոնց համեմատական ուսումնասիրությունը դեռևս սկսված չէ (9): Սակայն, տվյալ դեպքում, դա նշանակություն չունի, քանի որ մեր նպատակը դյուցազնավեպի առարկայի և բովանդակության վերաբերյալ ընդհանուր գաղափար կազմելն է: Ասենք, որ այդ տարրերակները հիմնական գծերով համընկնում են, տարրերությունները գլխավորապես առկա են մանրամասներում: Մենք օգտագործում ենք առաջին տարրերակը:

Բաղդադի խալիֆան Հայաստանի Մշո շրջանում կատարած ասպատակության ժամանակ առևանգում է մի շատ գեղեցիկ աղջկա, որին կնուրյան է առնում: Այդ ամուսնությունից ծնվում են երկու ուստր՝ Արամելիքն ու Սանասարը:

Հունական պոեմում Ասորիքի ամիրան է, որ արշավում է Բյուզանդիայի վրա, իսկ այստեղ ինքը Բաղդադի ամիրակալն է: Բայց քերքվածի ամիրան, լինելով խալիֆայի ստորադրյալը, քշնամու երկիրն ասպատակելուց հետո գնում է Բաղդադ (Պաշտպանություն) իր ավարից խալիֆային բաժին հանելու:

«Սասունցի Դավիթը», իր ներկա տեսքով, կրում է աստվածաշնչական մի զրոյցի, այն է՝ Սենեքերիմ քազավորի և նրա որդիների մասին, քացահայտ ազդեցությունը: Դրանով շարադրանքը շեղվել է գլխավոր ասքից, և այդ պատճառով քարդացել է:

Խալիֆան կրկին ասպատակում է Հայաստանը, բայց այս անգամ պարտություն է կրում և խոստանում ողջ ու առողջ փրկվելու դեպքում զոհաբերել իր որդիներին: Մայրը, որը երազում նախազգուշացվել է իր որդիներին սպասնացող վտանգի մասին, նրանց խորհուրդ է տալիս փախչել:

Արամելիքն ու Սանասարը ճանապարհ են ընկնում դեպի Հայաստան, հասնում Տավրոսի շրջանը և այնտեղ, մի գետակի ափին ամրոց են կառուցում, որն անվանում են Սասուն: Եղբայրներն ապրում են այնտեղ զբաղվելով որսորդությամբ:

Նրանցից մեկը՝ Սանասարը, հետագայում գնում է Բաղդադ ծնողների մոտ: Կրոնական հողի վրա հոր հետ վիճելով, նա սպասում է նրան և զավրում զահը: Մյուս եղբայրը՝ Արամելիքը, շուտով զավրում է Մարի՝ այսինքն Եզիդականի, զահը: Սակայն նա այնտեղ երկար չի մնում: Նա զահը զիջում է Եզիդականի քազավորի կնոջից ծնված իր ապօրինի զավակ Մսրա Մելիքին և վերադառնում Սասուն:

Այս շեղումից հետո պատճությունն ընթանում է իր ուղիղ հունով:

Արամելիքն ամուսնանում է Կապուտկողի քազավորի դստեր հետ:

Հարսնացուն գալիս է Սասուն իր քեռի Թորոսի ուղեկցությամբ: Այդ ամուսնությունից ծնվում են հինգ որդի, որոնցից կրտսերը Դավիթն էր՝ ոյուցազնավեպի հերոսը: Որքան Դավիթի հայրը՝ Արամելիքը, հիշեցնում է Ասորիքի ամիրային՝ Դիգենիսի հորը, նույնքան էլ Դավիթն ու հունական պոեմի Դիգենիս Ակրիտասը լիարժեք կերպով համապատասխանում են միմյանց իրենց ծագման պայմանների նմանությամբ: Արամելիքը ծնվել է մահմեդական հորից ու քրիստոնյա մորից, իսկ սիրիական ամիրան՝ քրիստոնյա աղանդավոր հորից և մահմեդական մորից:

Դիգենիսի հայրը Բաղդադի խալիֆային ենթակա Ասորիքի ամիրան էր. վերոքերյալ տարբերակում նա հայտնի է որպես Մսրի կամ Եգիպտոսի սուլթանի որդի: Հին Կտակարանի մի դիպվածի ազդեցությամբ այդ երկակիությունը հայկական ոյուցազնավեպի մեջ ուրիշ հնչեղություն է ստացել. Դավիթը Մսրի սուլթանի որդին էր, իսկ նրա հորեղբայրը Բաղդադի գահի վրա էր նստած: Ասորիքի ամիրան դաստիարակվել էր իր քեռու մոտ. նա ուներ նաև հորեղբայր՝ Կարսեսը:

Սասունցի Դավիթն հոր մահից հետո տանում են իր կաքնեղքոր՝ Մսրի, այսինքն Եգիպտոսի, սուլթանի մոտ, այնտեղ դաստիարակելու համար:

Հետաքրքրությունից գուրկ չէ այն փաստը, որ չորրորդ գրքում Դիգենիսի քեռուն անվանում են Մուսուր, ծագումով Տարսոնցի, մինչդեռ վերջին գրքում Մուսուրն արդեն Դիգենիսի հայրն է: Այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, որ Դիգենիսի դեպքում Մսր-Եգիպտոսը շփոթել են Մուսուրի հետ. հավանաբար, ուզեցել են ասել, որ Դիգենիսը Մսրի սուլթանի որդին է, ինչպես և ներկայացված է Կոստանդին Դապոնտեսի տարբերակում:

Դավիթը, ինչպես և Դիգենիսը, քեռի ունի՝ Թորոս (Թեոդորոս) անունով, որը նրա կյանքում վճռական դեր է խաղում: Նա է Եգիպտոսի սուլթանից պահանջում իր զարմիկներին՝ Դավիթն ու նրա եղբայրներին, և հաստատում իրենց հայրենիքում՝ Սասունում:

Դավիթը Սասունում ամրոց ուներ, ինչպես Դիգենիսը Եփրատի ափին: Նրանց սիրելի զենքերն էին գուրզը¹ կամ կոպալը Դավիթի համար, թագավորության գույնը՝ Դիգենիսի:

Երկուսն էլ ահարկու ուժի տեր էին: Դավիթը, տակավին պատասխի, մատով քարին դիպչելիս կայծ էր բոցնում, իր գուրզի մեկ հարվածով 40 հորը էր սպանում: Սկզբում նա զյուղի նախրապանն էր: Մի օր քառասուն

¹ Գուրզ քառն առաջացել է հին վարզ քառից, որն իրանական ծագում ունի: Ինձ թվում է, որ այն Բյուզանդիա է տարվել իր վարդուկ՝ թագավորության թագավորության ձևով. Կոստանդին Սիրանածինը իր հենինակած վասիլի կենսագրության մեջ (Theορή. Cont., p. 232) [պարզաբնում է]. Եթե թագավորության մեջ կալեն սուրբեւաթագավորության գուրզը ... սպանության մեջ է բարդությունն»:

իրեց հարձակվում են իր նախրի վրա: Դավիթը ոչնչացնում է դրանց, ավերում նրանց անձավը, ուր քազում գանձեր է հայտնաբերում, այդ քում նաև հրաշալի մի նժույգ: Այդ պահից Դավիթը հովականից անցնում է որսորդական կյանքի, մի քաղեի իր նժույգին ընկերակից դարձնելով: Դիգենիսը տասներկու տարեկան հասակից ի վեր նույնակա սիրել է որսորդությունը և իր քեռու հետ որս անելիս սպանել արջ, եղջերու և առյուծ:

Մի օր Դավիթը ոտնատակ է անում մի զյուղացու արտը: Վերջինս նրան կշտամբում է, թե ինձ՝ խեղճ ծերունուս վնաս հասցնելու փոխարեն, ավելի լավ կաներ, եթե մտածեր իր կալվածքի մասին, որը Մսրա Սելիքն էր տնօրինում: Դավիթը Մասունի տեր իր եղբորից խնդրում է հոր գուրզն ու աղեղը և գնում Մսրա Սելիքի վրա: Մենամարտում նա սպանում է Մսրա Սելիքին և տիրանում նրա գահին: Հետաքրքիր է, որ Դավիթն իրեն Արևապող (Արևմուտքի) քաջավորի որդի է անվանում:

Ինչպես Դիգենիս է սիրահարվում բյուզանդացի զրավարի դատերը, այդպես էլ Դավիթը՝ Կաղզմանի ամիրայի դստերը: Օրիորդի անունն էր Խանդութ: Վերջինս սաստիկ հրապուրվում է Դավթով, նրա ահարկու ուժի պատճառով: Նա Դավթի մոտ հատուկ աշուղ է ուղարկում, որպեսզի սա դափի նվազակցությամբ զովերզի իր գեղեցկությունն ու Դավթի սերն արքացնի իշխանութու հանդեպ: Դափը հենց այն զործիքն է՝ թամունք, որը սիրում էր նվազել Դիգենիսը: Աշուղը հասնում է իր նպատակին: Դավիթը սիրահարվում է ու մեկնում գեղեցկութի կանդութի մոտ: Նա իշխանութուն գտնում է շրջապատված այլ սիրահարներով՝ իր ախոյաններով: Մրանք բոլորը փակելաններ էին, այսինքն՝ դյուցազուններ, հերոսներ, ինչպիսիք էին ապելատները, որոնց հետ մրցակցում էր Դիգենիսը: Մեր հերոսի սխրանքները ընթանում են գեղեցկութի իշխանութու շուրջը և նրա պատճառով:

Փակեան-դյուցազունների քում էին Գորգիսը, Ծերեկան Խորասանցին, Համզա Լոռեցին: Դրանք իսկական հսկաներ էին: Նրանցից մեկը, օրինակ, այնքան երկար հոնքեր ուներ, որ իջնում էին մինչև կուրծքը, իսկ ծայրերը կապվում էին թիկունքին: Մյուսն այնպիսի շրբունքներ ուներ, որ ստորին շրբունքը կախվում էր մինչև գետին ու ցախավելի պես հավաքում փոշին:

Հրեշը, որ ցանկանում էր գայթակղել Դիգենիսի կնոջը, երբ վերջինս գետակի ափին ուժերն էր լվանում, բոց էր արտաշնչում, իսկ շարժվելիս այնպիսի աղմուկ էր հանում, որ քում էր թե որոտ է թնդում:

Դավիթը սպանում է երկու դյուցազուններին և նրանց մարմինները ուղարկում գեղեցիկ իշխանութու մոտ: Շանապարհին նրան հանդիպում է սլացող մի հեծյալ, որը պատրաստվում է հարձակվել Դավթի վրա: Դավիթը, երբ հարվածի համար բարձրացնում է ձեռքը, նկատում է աղջկա հյուսքերը:

Համոզվելով, որ հեծյալը աղջիկ է, հենց իշխանուի Խանդուրը, Դավիթը նրան ամուսնանալու առաջարկություն է անում: Աղջկա արկածը կարելի է զուգադրել ամազոնուի Մարսիմոյի արկածի հետ՝ Դիգենիսի պոեմում:

Դավիթը որոշ ժամանակ մնում է կնոջ ծնողների մոտ Կաղզմանում, ապա վերադառնում է Սասուն:

Եթե Դավիթն անցնում էր Խլաք քաղաքի մոտով, բնակիչները հարձակվում են նրա վրա: Դավիթ ծին ծառս է լինում և նրան նետում գետը: Գետում նրան խոցում է մի նորարույս աղջկա արձակած նետը: Աղջկը Իրրահիմի ու Ծիմշիմի դուստրն էր, բայց իրականում նա այդ Ծիմշիմից ծնված Դավիթի հոր ապօրինի դուստրն էր: Ասել է, նա Դավիթի կարնաքույրն էր: Դավիթը այդ նետի խոցվածքից մեռնում է, բայց մեռնելուց առաջ գոռում է ու նրա կանչին Սասունից վազելով գալիս են նրա եղբայրները՝ Զենով Օհանը, Քոռ-Գուսանը, Վիգենը, Ծնճղափոքրիկն ու քենի Թորոսը: Ոճրագործ աղջկան բռնում են, Դավիթը նրան սպանում է ու մի քանի օր անց մահանում: Նրա կիսը՝ Խանդուրը, լսելով այդ բոքը, իր բարձր ամրոցից իրեն ցած է զցում և զոհվում: Դավիթին հաջորդում է իր որդի Սիերը:

Ինչպես կտեսնենք, Դավիթի պատմությունը հիմնված է այն իրադարձությունների վրա, որոնք սկիզբ են առնում IX դարի կեսերին: Հետևաբար այն իր ծագումով ժամանակակից է Դիգենիսի պոեմին: Երկու պոեմների բնույթն ու այն միջավայրը, ուր դրանք ձևավորվել են, լավ հասկանալու համար անհրաժեշտ է ծանոթանալ ռոմանտիկ մեկ այլ պատմության, որն անմիջականորեն կապված է նեզ հետաքրքրող հարցի հետ:

VII

Արար հեղինակ Ալ-Վակիդին (748-823) գրել է արաբների կողմից Սիցագետքի և Հայաստանի նվաճման պատմությունը: Նրա աշխատությունը չի պահպանվել: Այն ինչ մեզ հասել է Վակիդիի անվան ներքո, առասպելական պատմությունների մի շարք է, որի ակնհայտ նպատակն իսլամի փառարանումն է¹:

Այդ ֆանտաստիկ գրույցների պատմական հենքը հարկավ սկիզբ է առնում Վակիդիի իրական երկից: Վիպական տարրը պետք է որ, ինչ-ոք չափով, հատուկ լիներ այդ հեղինակին: Վակիդին նկարագրել է Այաղի՝ Ղանեմի որդու, արշավանքը, որին Օմարը հանձնարարել էր նվաճել Սիցագետքն ու Հայաստանը: Արաբները մուտք գործեցին Հայաստան VII դարի կեսերին և պետք է կովեին քյուզանդական բանակի դեմ, որի զորավարը

¹ Geschichte der Eroberung von Mesopotamien und Armenien, von Mohammed ben Omar el Wakedi, übers. von Niebuhr, herausgeg. von A.D. Mordtman, 1847.

նախ ինքը կայսրն էր, իսկ այնուհետև՝ Մավրիանոսը¹: Այս անձնավորությունը Վակիղին հիշատակում է Սիրիամ անունով: Մենք առաջարկում ենք այսպես կարդալ այս անունը, որը Նիբուրը կարդացել է Ծահրիամ:

Նույն հեղինակին ծանոք է նաև հայ զորավար Մաանի անունը, որին Հերակլիոս կայսրը արարեների դեմ էր ուղարկել: Խոսքն անկասկած հայ Բաանեսի մասին է, որը, ինչպես վկայում է Թեոփանեսը, Յարմուկի ճակատամարտի ժամանակ բյուզանդական բանակի հրամանատարն էր: Բաանը հայկական Վահան անունն է:

Հայ պատմիչ Սեբեոսը մեզ հայտնում է, որ Հայաստանի մայրաքաղաք Դվինի վրա արշավող արարեների ուղեցուցորդ էր մի հայ իշխան, Մոկրի տեր Վարդիկը, Ակնիկ մականունով: Կեղծ Վակիղիի մոտ արարեների կողմում էր մի հայ, որի անունն ընթերցվում է Բուզինեկ կամ Վարդարեկ: Ե՛կ մեկ, և՛ մյուս անունը պետք է մերժել: Ճիշտ ընթերցումը Վարդիկ է, անուն, որն իշխանը կրում է Սեբեոսի մոտ:

Այդ և այլ պատմական անձնավորությունների հիշատակությունը, չհաշված ուրիշները, վկայում է արդեն, որ Կեղծ Վակիղիի պատմածները ամբողջությամբ մտացածին չեն, այլ արտացոլում են, թեկուզ ոռմանտիկ ձևով, մի իրական միջավայր:

Հատուկ ուշադրության է արժանի այն, թե իր պատմածների մեջ Վակիղին ինչ տեղ է հատկացնում հայկական գինված ուժերին: Միջազետքում արարեների ճանապարհն ամենուրեք հայերն էին փակում: Ասորիքի նվաճումից հետո արարեներն անցան Միջազետք, ապա Եփրատի մյուս ափը և հարձակվեցին գինված հայերի վրա, որոնց հետ նրանք հայերեն էին խոսում:

Միջազետքում ամենաազդեցիկ իշխանավորն էր Ծահրիամը՝ Ռեսային քաղաքի կառավարիչը: Հայ Վարդիկը նրա զարմիկն էր, որին նա օգնության էր ուղարկել Կիրկեսիոն քաղաքին:

Ռուդեսը Խարան և Ռուհա քաղաքների իշխանն էր: Նա Արջուկ անունով մի որդի ուներ, որի մայրը կոչվում էր Հաղա-տիկին՝ ծագումով Շեմիշատ քաղաքից: Առաջին անունը՝ «Արջուկ», հայկական է, իսկ երկրորդում մենք տեսնում ենք հայկական «տիկին»-ը: Ռուդեսը, անկասկած, ինչ-որ հայկական սիսակ սիսակ ընթերցումն է (հնարավոր է Թորոս): Նրա որդի Արջուկը երեք հազար հեծյալների հրամանատար էր:

Արարեների մոտենալուն պես Ծահրիամը օգնության է կանչում մյուս քաղաքների՝ Ամինի, Սղերդի, Խլաքի, Արծեշի, Խոյի, Սալմաստի, Սամաստի, Մոսուլի իշխաններին և Խակիարի լեռնական առաջնորդներին:

¹ Theoph., 528.

Այդ իշխանները մեծ մասամբ հայեր էին: Խլաքի տիրոջ սխրանքները կազմում են Վակիղիի ամբողջ պատմության առանցքը և, հենց իր վկայությամբ, դրանք միաժամանակ Միջազնութիւն նվաճման ամենագեղեցիկ դրվագներն են:

Խլաքի իշխան Սերուրուղը (հավանաբար աղավաղված անուն մի ուրիշ անգամ նույն իշխանն անվանված է Հուստին) օգնության է գալիս Շահրիամին: Նա միայն մեկ դուստր ուներ՝ գեղեցիկ ու քաջ, որի անունն էր Տարուն: Մերդ (հավանաբար Մարութ) լեռան անունը, որ ապրում էր նա, փոխել դրել էին Տարուն:

Տարունի հոր հպատակների շարքում հատկապես աչքի էր ընկնում Մուշը՝ Սելենտերի (կարդալ Սանասար), Սանասունի իշխանի, որդի: Մուշը, իր հոր ջոկատի գլուխն անցած, նույնպես օգնության է շտապում Շահրիամին: Նա աչքի էր ընկնում արտակարգ գեղեցկությամբ: Տարունը սիրահարվում է նրան:

Սակայն Տարունի քեռորդիներից մեկը նույնպես տարված էր նրանով: Նա Բիրլիսի, Արզնի ու Հիզանի տեր Բուգուրն էր: Հետևելով Մուշի օրինակին՝ նա երեք հազար օժանդակ հեծյալների գլուխն անցած զնում է Շահրիամին օգնության: Նրանք կանգ են առնում Ատտախում: Տարունը ծածուկ կանչել է տալիս Մուշին իր սերը խոստովանելու և փոխադարձ հավատարմության երդում տալու համար: Երբ Բուգուրը իմացավ դա, նա թափանցեց Տարունի ճամբարը և առևանգեց նրան: «Վա՝ յ քեզ, - ասաց նա, - հայութու և հոռոմի խառնուրդ, եթե ինձ ատես և սիրես ուրիշի»:

Մուշի հետապնդումից խուսափելու համար Բուգուրը որոշում է անցնել արարների կողմը, իր հետ տանել զորքը և այսպես է դիմում նրան. «Շահրիամը, հաստատ, ուժեղ չէ Հերակլիոսից, որին օգնում էին արևելքի բոլոր քրիստոնյաները: Սակայն հայ Մաանի (Բաան) հրամանատարության ներքո ուղարկված բանակը պարտվեց: Ես վստահ եմ, որ Շահրիամը ևս արարներին դիմադրել չի կարող: Նա արդեն կորցրել է իր տիրույթների զգալի մասը Ուտեայից ու Մարդինից մինչև Կիրկեսիոն: Եթե հաղթողը Շահրիամը լինի, ապա նա մեզ բոլորիս կստրկացնի: Ես սիրում եմ Տարունին ու նրա սիրո համար գերադասում եմ հանձնվել արարներին»:

Մուշը տեղեկանալով այդ ամենին նետվում է իր երջանկացած հակառակորդի ետևից և կկործաներ նրան, եթե արարները Բուգուրին օգնության շտապեին:

Բուգուրը, ինչպես և իր նշանածը, մահմեղականություն է ընդունում, Տարունին կնության առնում և նշանակվում Կուֆրատուտա քաղաքի կառավարիչ: Այսպիսով դավաճանը հեշտացնում է արարների առաջխաղա-

ցումը և Դարա ու Մծրին քաղաքների անկումը: Վերջինս Տարիատների (Տրդա՞տ) նստավայրն էր:

Տարումը իր հոր Խլաք քաղաքը արարներին հանձնելու համար խորամանկության է դիմում: Նա վերադառնում է հոր մոտ, ծևանալով, որ փախել է արարներից, համոզում է նրան, թե իր կամքին հակառակ է մահմեղականություն ընդունել, զղում է, որ կրոնափոխ է եղել և ցանկանում է վերադառնալ իր նախնիների հավատքին:

Այդ դավադրությունը նյութվել էր Բուգուրի մասնակցությամբ: Դյուրահավատ հայրը զոհ է դառնում իր դստեր խարդավանքին: Դուստրը հոր տիրույթները արարներին հանձնելու մտադրությամբ սպանում է նրան: Դավաճանները դառնում են Խլաքի տիրակալներ:

Եվս մեկ հանգամանք, որն արժե ընդգծել: Խլաքի իշխանը հետևելով իր դստեր խորհրդին որոշել էր ընդդիմակայել արարներին: Վերջիններս քանազնաց են ուղարկում, նրան առաջարկելու խաղաղ կերպով ենթարկվել արարներին: Երբ քանազնաց արաբը գալիս է ներկայանալու իշխանին, նախքան նրա մոտ մտնելը, նրանից պահանջում են սուրբ վայր դնել: Արարն ընդդիմանում է, ասելով, որ սուրբ Մարգարեին տվել է ինքը Տերը և որ արարները պարտավոր են այն կրել առանց բաժանվելու դրանից: Իշխանն ընդունում է քանազնացին, սակայն իուս դնելով Խոյի ու Սալմաստի իշխանների, ինչպես նաև վրաց քաջավոր Աղքազուսայի՝ Սիքայելի որդու, օգնության վրա, երաժարվում է հանձնվել թշնամուն: Բացի այդ Խլաքի իշխանը դստերը հավատացնում էր, որ ինքն Արծեշի ծովի ափին Բարանիս (կարդալ Բգնունիս) անունով անառիկ մի ամրոց ունի, ուր ինքը կարող էր պատսպարվել արարներից պարտություն կրելու դեպքում:

Այս միջադեպը հիշեցնում է հայ գորավար Մուշեղ Մամիկոնյանի հետ պատահած միջադեպը: Վերջինս 591 թ. երաժարվել էր ներկայանալ պարսից Խոսրով II Փարվեզ քաջավորին, երբ նրանից պահանջել էին սուրբ վայր դնել (10): Նույն քանը պատահել է արար քանազնաց Նասրին, որին 859 թ. բույլ չեին տվել ներկայանալ Սիքայել III կայսերը, քանի չեր հանել իր ու հազուսար և վայր չեր դրել սուրբ:

VIII

Խլաքի իշխանական տան ռոմանտիկ պատմությունը ծավալվում է նույն այն շրջաններում, ուր և Սասունցի Դավիթ հայկական դյուցազնավեպը: Դա Վանա լճից արևմուտք ընկած տարածքն է, ուր գտնվում են Մուշ, Բիթլիս, Խլաք ու Սասուն քաղաքները: Հերոսուիի՝ Տարունը, կրում է Մշո զավառի հայկական անունը՝ Տարոս: Արաբական զրոյցում այդ անվանը տրված ստուգարանությունը ճգնում է այն մոտեցնել Տավրոս լեռան

անվանք և բացահայտում է հայկական մի աղբյուր: Զրոյցում առկա է Սասուն անունն իր հին՝ Սանասուն ձևով, վկայված է Գևորգ Կիպրացու և Թովմա Արծրունու կողմից:

Ինչ վերաբերում է Տարունին, ապա հիշենք, որ Դիզենիսի պոեմում ամիրայի մայրը կրում էր մի անուն, որը նույնպես աշխարհագրական ծագում ունի. Սպարա պավլիկյանների քաղաքներից մեկի անունն է, որ 871 թ. կործանել էր Վասիլ Ա կայսրը:

Չատ հնարավոր է, որ այս գրույցի Տարունը վերակերպավորում է Բագարատ իշխանի քրոջ՝ Տարոնի իշխանութուն, որին կնության էին տվել Սուսային՝ Չորահայի որդուն (հայ ենդինակների մոտ Չորարա, Չորարիկ ընտանիքից՝ Բիթլիսի ու Արգնի մահմեդական տիրոջը):

Բագարատի մյուս քույրը դարձել է Վասպուրականի իշխանութին ու ծնունդ է տվել Աշոտին:

Սուտ 877 թ. Ծեյքանյան հարստության Խսայի որդին՝ Ահմեդ իշխանը, որը տիրում էր Դիարբեքիրի շրջանին, արշավել է Բագարատի փեսա, Սուսայի որդու Արու-Մաղրայի դեմ և նրանից խլել Բիթլիսն ու Արգնը: Նույն քախտին է արժանացել Տարոնին հարող գավառի իշխան Գուրգենը, որը սպանվել է, իսկ նրա տիրույթները խլվել են:

Հայ պատմիչները պնդում են, որ Արու-Մաղրան ամուսնացած էր Արծրունյաց տոհմին պատկանող մի հայ իշխանութուն հետ և որ նա ծածուկ քրիստոնեություն էր դավանում: Հնարավոր է, որ Վակիրիի պատմության Բուգուրը այս Մաղրայի ոռմանատիկ պատճենը լինի: Կարող ենք նաև հարց տալ. Մաղրան, ինչպես Բուգուրը արդյոք չե՞ն ծագում հայ Բակուրից: Սանասար անունը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ արաբական գրույցը հորինվել է մի միջավայրում, որին հարազատ էր Արամելիքի ու Սանասարի առասպելը, այսինքն՝ Հայաստանում և, հատկապես, Սասունի ու Խուրի լեռնային շրջաններում, որոնց բնակիչները նույնիսկ համարվում էին ասորեստանցի եղբայրների հետնորդներ: Կարելի է մտածել, որ Խլաքի իշխանի սպանությունը Սանասարի կողմից Բաղդադի խալիֆայի սպանության արձագանքն է: Իսկ այս մեկն էլ իր հերթին կարծես, ոչ այլ ինչ է, քան աստվածաշնչական դրամայի աղավաղված տարրերակը: Մի խոսքով, արաբական գրույցի կապը Դավթի մասին հայկական վեպի հետ ավելի քան հավանական է թվում:

Դքախտաբար մենք չենք կարող որոշել թե որքանով է Կեղծ Վակիրին հարազատ մնացել իր բնագրին: Արաբների հետ արյունալի ընդհարումներով լեցուն հայ ավատանքերի քուտն կյանքը միշտ էլ կարող էր պոեմների ու հերոսապատումների մեկից ավելի սյուժե տրամադրել: Սակայն Վակիրի ստեղծագործությունն այն տեսքով, ինչ մեզ հասել է, կարծես թե ձևա-

Վորվել է հատկապես IX դարի իրադարձությունների ազդեցության ներք, չնայած, որ այն ներառել է ավելի ուշ ժամանակաշրջաններին վերաբերող փաստեր ևս:

IX դարի կեսերին Հայաստանում արարական տիրապետության դեմ ապստամբություն բռնկվեց: Այն բոցավառվեց Սասունի ու Խուրի լեռներում: Բնակիչները հարձակվեցին արար կառավարիչ Յուսուֆի վրա և իրենց վրեժն առան, սպանելով նրան իր նենգության համար: Նա խարեւությամբ Խլար էր կանչել նրանց իշխան Բագարատին, իբր բանակցություններ վարելու՝ իշխանությունը նրան վստահելու համար, բայց իրականում ձերքակալել էր և ուղարկել Սամառա խալիֆային: Այդ իրադարձությունների ականատես հայ պատմիչը (11) լսել է, որ ապստամբության կազմակերպիչը և արար պաշտոնյայի սպանության հեղինակը Հոնան (Հովհան) իշխանն էր՝ ծագումով Խուրից, հավանաբար Բագարատի ստորականներից մեկը:

Թվում է, թե նա իշխան Հովհանն է, որ Սասունցի Դավիթ դյուցազնավեպում իր անդրադարձումն է գտել Զենով մականունով Օհանի կերպարում: Մականունը շատ բնորոշ է նրա պատմական դերի՝ ապստամբություն հրահրողի, համար և այդ դերը նրանն է մնացել ժողովրդական դյուցազնավեպում. նա է, որ գոռում է վտանգի պահին և նրա կանչին շտապում են Սասնա տան զավակները:

Ապստամբությունը ճնշելու համար խալիֆան ուղարկում է իր զորավարներից մեկին՝ մի մեծ զորքի գլուխն անցած քուրք Բուլային: Գործելով Յուսուֆի հետևությամբ Բուլան կարողանում է ամենահայտնի իշխանիշխանությներին ծուլակը զցել և ուղարկել Սամառա:

Առաջին զոհը՝ Տարոնի իշխան Բագարատը, ստիպված ուրանում է իր կրոնը: Նրա քույրը կինն էր Արգմի մահմեղական իշխան Մուսայի, որը զինված ընդհարման մեջ էր մտել իր աներձագ Բագարատի հետ, սակայն ապստամբության ժամանակ նա միացավ հայերին՝ արարների դեմ նրանց պայքարում: Բուլան նրան ևս ձերքակալում և ուղարկում է խալիֆայի մոտ:

Բագարատի որդիներից մեկի անունը Դավիթ էր. նա ամուսնացած էր Արծրունյաց մի իշխանություն, Աշոտի դստեր՝ Մարիամի հետ: Որքան էլ զայրակղիչ թվա, այնուհանդերձ, նա չի կարող նույնացվել Դավիթի՝ դյուցազնավեպի հերոսի նախատիպին: Այն ամենը, ինչ մենք գիտենք նրա մասին մեզ իրավունք չի տալիս նրան արժանացնելու նման պատվի:

Անվան ընդիանրությունից բացի, կարծես թե այլ ոչինչ չի կապում պատմական Դավիթին Էպիկականի հետ, եթե իհարկե ինքը՝ Էպիկական Դավիթը, հուշված չէր աստվածաշնչական բագավորի կերպարով:

Այնուհանդերձ, կա մի հանգամանք, որը մտորումների առիր է տալիս: Դավիթ իշխանի ամուսնությունը Արծրունյաց իշխանություն հետ արդյո՞ք

պատմական հենքը չէ այն ասենի, ինչ մենք գիտենք եպոսից Արամելիքի՝ Դավիթի հոր, վերաբերյալ, որն իբր ամուսնացել էր Կապուտկողի թագավորի դստեր հետ: Կապուտկող է կոչվում այժմ Վանա լճի հարավային մասում գտնվող մի հրվանդան, որը համարյա թե հարում է Արծրունյաց տան տիրույթներին: Կարելի՞ է արդյոք Կապուտկողի թագավորի դստերը դիտել որպես Մարիամի մի աղոտ վերհուց: Այդ դեպքում Կապուտկողի թագավորը կնույնանա Աշոտ Արծրունու՝ Բագարատ Տարոնացու ժամանակակցի ու դաշնակցի, հետ: Այդ կերպ Դավիթը կդառնա ասորեստանցի Եղբայրների հետնորդներից մեկը, քանի որ Արծրունիների տոհմը հավակնում էր այդ ծագմանը:

Դավիթ իշխանի որդին ամուսնացել էր Աշոտ Բագրատունու Եղբոր՝ Շապուհի, դստեր հետ: Աշոտի զահանիստ քաղաքը Բագավանն էր, Ախուրյանի ու Արաքսի միախառնման տեղում: Կարելի է ընդունել, որ Կաղզմանի ամիրան Բագավանի տիրոջ խեղաքյուրված անդրադարձումն է, ինչպես նրա դուստր Խանդութը՝ Դավիթ որդու հետ ամուսնացած, Բագարանի իշխանութու պատճենը: Այժմյան Կաղզմանը, որը գտնվում է հիմ Բագավանից ոչ հեռու, նույն իշխանության սահմաններում, ճշգրտորեն ներկայացնում է Դավիթ որդու կնոջ ծննդավայրը:

Պարզ է դառնում, որ «Սասունցի Դավիթ» ոյուցազնավեպի հենքն են հանդիսացել պատմական այն իրադարձությունները, որոնց ամենախոր արմատները առկա են IX դարի քաղաքական շարժումների մեջ: Հասկանալի է, որ դարերի ընթացքում այն փոփոխություններ է կրել, հաջորդած անկայուն և փոփոխական ժամանակաշրջաններին: Այն ընդգրկել է նաև XI դարին վերաբերող առանձին փաստեր:

Բագրատունիների Տարոնի շրջանում գտնվող իշխանության անկումից հետո Սամիկոնյանների մարտական տոհմի վերջին արծիվներին մենք հանդիպում ենք բուն դրած Սասնա բարձունքներում և շրջակա տիրակալների դեմ մշտական պայքարի մեջ: Նրանցից մեկը Թոռնիկն էր: Նա նշանավոր էր դարձել Փիլարտոսի դեմ պայքարելով, որն ի դեպ, նույնպես հայ էր, բայց քաղկեդոնական, հետևաբար՝ Սամիկոնյանների թշնամին: Ռոմանու IV Դիոգենեսի 1071 թ. պարտությունից հետո, Փիլարտոսը իրեն անկախ հռչակեց ու ընդարձակ մի իշխանություն հիմնեց, որը տարածվում էր Սելիխտեններից մինչև Ուտիա և Ռոմանոպոլսից (Բալու) մինչև Մարաշ:

1165 թ. Սասունում գրված մի Ավետարանի հիշատակարանից իմաստում ենք, որ այդ Թոռնիկի բոռան անունը Վիգեն էր: Բայց չէ՞ որ Սասունցի Դավիթ իինդ Եղբայրներից մեկը կրում էր հենց Վիգեն անունը: Նրանց նույնացումը ինքնաբերաբար է առաջանում:

Դավիթի մյուս եղբոր անունը ննդափոքրիկ է: XI դարում Վասպուրա-

կանի իշխաններից մեծ համբավ էին կայելում Խաչիկը և նրա երեք որդիները՝ Հասանը, Շնորհիկն ու Իշխանը: Նրանց ժամանակակից պատմիչը նկարագրում է այդ իշխանների քաջուրյունն ու սխրանքները արդարև էպիկական ոգով: Խաչիկի որդիները առիք էին ունեցել կովելու արևմտյան ճակատում, կայսրության բանակի շարքերում:

Մոտ 1100 թ. ոմն Ֆինուլուկ (Τζιντζουլօսկης) Լավողիկեա քաղաքի կառավարիչն էր: Նրա անունը Անդրոնիկոս էր¹: Մեկ այլ Ֆինուլուկի հանդիպում ենք 1150 թ., որպես Քրանիցովայի զորավար²: Դրանք հայեր են ու Խաչիկի ընտանիքի հետնորդները: Անկասկած սխալված կլինենք, եթե էպոսի Շնորհափոքրիկի անձի մեջ Խաչիկի որդուն չտեսնենք: Այս անունը հայերեն նշանակում է «փոքրիկ ճնճուղ», նույնը, ինչ և Ֆինուլուկ՝ հայերեն փաղաքշական ծեր «ճնճուղ»-ից՝ «Շնորհուկ»:

Նրան ժամանակաշրջանում Ուտիայում մի նշանավոր հայ ընտանիք կար՝ Արօքրոնք (այսինքն՝ «արջի քրով») անունով: Այդ ընտանիքին պատկանող երեք եղբայրները՝ Արջուկը, Իշխանն ու Թեոդորոսը, մոտ 1083 թ. զոհ գնացին Փիլարտոսի շարանենգությանը: Ուտիա քաղաքը Սմբատի կառավարչությունից խլելու նպատակով, Փիլարտոսը հարձակվեց նրա վրա և ի թիվս այլոց ձերբակալեց երեք եղբայրներին, որոնցից Արջուկին սպանեց, իսկ մյուս երկուսին գերեվարեց Սարաշ: Հենց այդ Արջուկն է, որ նույն անվան տակ հիշատակված է Վակիղիի երկում, բայց որպես Ռուդեսի որդի: Եթե կարելի լիներ Ռուդեսի փոխարեն Թորոս կարդալ, ապա կատանայինք Արջուկի եղբայր Թեոդորոսի անունը, որի կրծատ ծեր Թորոս է:

Վակիղին հիշատակում է Բյուզանդիային ծառայող մի հայ զորավարի ևս, որը մոտ 750 թ. պետք է որ արաբներից խլած լիներ Կալիկալա՝ հայկան Կարին (Էրզրում) քաղաքը և որի անունը Կուսանն էր: Սասունցի Դավթի եղբայրներից մեկի անունն էր Քոռ Գուսան և նա կարող է համարվել բյուզանդացի զորավարի հետ:

Հարկ չկա ավելի երկար զրադվելու հայկական դյուցազնավեպի, և կամ արաբական ոռմանտիկ զրոյցի պատմական վերլուծությամբ: Այն ամենը, ինչ ասկել է, բավարար է բվում Դիգենիս Ակրիտասի ծագմանը վերաբերող խնդրի լուծման համար:

Կայսրության հայկական սահմանները հայտնվում են հենց պոեմում, որպես նրա ծեավորման վայր: Քերթվածի աշխարհագրական հորիզոնները, որպես կենտրոն ունենալով Եփրատի հովիտը, բացվում են դեպի Բաղդադ ու Եգիպտոս, ինչպես և հայկական դյուցազնավեպի մեջ: Գլխավոր

¹ Αππα Κομνηνα, XI, 7, pp. 105-107.

² Nicetas Choniates, III, 1, p.131.

հերոսները հայկական ծագում ունեն՝ Մուսելե, Խրիստինյոս, Կարբեաս, Իռաննիկիոս, Մելեմենցիս, վերջապես Վասիլ Դիգենիս:

Կայսրության բոլոր ծայրամասերից հայկական հողը հերոսական երգեր հյուսելու համար ամենաբարենպաստն էր, որքան իր աշխարհագրական դիրքով, նույնքան իր մարտական բնակչությամբ: Հայկական դյուցագնավեպը կամ արարական զրոյցը դրա ցայտուն վկայությունն է:

Ինչ վերաբերում է Դիգենիսի և Սասունցի Դավիթ ընդհանրություններին, ապա դրանք ակնհայտ են (12): Նույն աշխարհագրական միջավայրը, նույն սյուժեն, որի առանձնահատկությունը կայանում է հերոսի երկածին լինելու մեջ, նույն զարգացումը մինչև որոշ մանրամասների համընկնելը:

Հունական պոեմը, ինչպես և հայկականը ծագել են IX դարին հատուկ պայմաններում ու կլանել հետագա դարերին վերաբերող իրադարձությունների աղոտ վերհուշեր: Մեկն իջել է Փոքր Հայքի սարահարթից, մյուսը՝ Սասնա լեռներից և հասել մինչև Ոտիհա քաղաքը:

Եվ ինց Կիպրոս ու Բալկանյան երկրներ գաղթեցված հայերն են, որ Դիգենիսի պոեմը տարել են այդ երկրները¹:

¹ Դիգենիս Ակրիտասի իին ոռուերեն քարգմանությունը երատարակել է Մ. Սակերամակին Պետրոգրադում, 1922 թվականին (13):

ըլ որևէ տարածում գտներ ժողովրդական լեզվի մեջ: Կ. Դյու Կամֆն առաջարկում է Բազրատի մականվան համար շատ ավելի հարիր բացարություն: Ակատելով, որ ուսիական բառը գործածվում է նաև «գույն», «երանգ» իմաստով, իսկ ուսիութեան՝ «նկարել գույներով»՝ նաև «զունավոր թելերով ասեղնազործել», նա առաջարկում է հասկանալ այս բառը իբրև «նկարիչ», «ծաղկող» (C. Du Fresne du Cange, Glossarium mediae et infimae Graecitatis, s.v. ուսիատես): - Էջ 65:

10. Լևոն Իմաստասերի գիտական գործունեության և գիտական ժառանգության վերաբերյալ առավել մանրամասն տեսն Ե. Է. Լիպպից, Լев Математик и Константинопольский университет, տեսն «Византийский временник», М., т. 2, 1949, сс. 106-149, նաև նույնի՝ «Очерки истории византийского общества и культуры VIII — первой половины IX в.», М.-Л., 1961, сс. 338-366: Նաև՝ C. Mango, The Legende of Leo the Wise, տեսն «Зборник Радова LXV, Византологічний інститут, Белград», № 6, 1960, сс. 59-93; Գ. Բ. Պետրոսյան, IX դարի ականավոր գիտնական-մարենատիկոս Լևոնի կյանքի ու գործունեության մասին, տեսն «Բնագիտության և տեխնիկայի պատմությունից», գիտական աշխատությունների ժողովածու, Երևան, 1960, և հատկապես Պ. Լեմերի դասական ուսումնասիրության համապատասխան գլուխը՝ Léon le Philosophe (ou le Mathematicien) et son temps (տեսն P. Lemerle, Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origins au Xe siècle, Paris, 1971, pp. 148-176): - Էջ 71:

11. Իրականում Փոտը երկրորդ անգամ պատրիարքական արորը գրադեցրել է 877-886 թվականներին: - Էջ 76:

12. Ուսումնասիրողների կարծիքով Նիկողայոս Արտավազդն իր մաքենատիկական աշխատություններում օգտվել է նաև Անանիա Շիրակացուց (տեսն Գ. Բ. Պետրոսյան, Մաքենատիկան Հայաստանում եին և միջին դարերում, Երևան, 1959, էջ 176-187): - Էջ 79:

«ԴԻԳԵՆԻՍ ԱԿՐԻՏԱՍ» ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԴՅՈՒՑԱՉԱՎԱՎԵՊԻ ՊԱՏՍԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ (էջ 81)

Գրված է 1928 թ. Փարիզում: Առաջին անգամ «Les fonds historiques de l'Épopée Byzantine Digénis Akritas» խորագրի ներքո լույս է տեսել Լայպցիգի «Byzantinische Zeitschrift» հանդեսում (1929-1930, Bd. 29-30, SS. 198-

227): Երկրորդ անգամ տպագրվել է «Etudes Armeno-Byzantines» հատորում (էջ 7-36): Ն. Աղոնցի բնյրության բողոնում առկա է սույն ուսումնասիրության ռուսերեն ճեռագիր, անավարտ (46 էջ) մի այլ տարրերակ (տես՝ Համազգայինի Բնյրութի գրական պահոց, պրոֆ. Ն. Աղոնցի Փոնդ, պահարան I, գլուխ է, բոլոր Ա-8):

Թարգմանությունը կատարվել է ըստ լիսարոնյան հրատարակության:

1. «Դիգենիս Ակրիտաս» էպիկական պոեմը հայտնաբերվել է 1868 թ. Տրապիզոնի վաճքերից մեկի գրադարանում՝ Ս. Իոաննիդիսի կողմից: Անդրանիկ հրատարակությունն իրականացրել են հույն պատմաբան Կ. Սաքասի և Ֆրանսիացի բանասեր Է. Լեզրանը 1875 թ. Փարիզում: - Էջ 81:

2. Ցայսօր հայտնի են ոյուցագներգության շուրջ 10 տարրերակ (մանրամասն տես՝ **Ա. Սիրկին**, Վերսու «Դիգենիս Ակրիտ», սմ. «Դիգենիս Ակրիտ», թարգմանություն Ա. Ա. Սիրկին, Մ.: 1994, ս. 164-178): - Էջ 81:

3. «Դիգենիս Ակրիտաս»-ի վերաբերյալ ստեղծվել է բազմաթերթու և բազմաթերթու գրականություն: Պոեմի մանրամասն վերլուծությունը տես՝ Հ. Grégoire, Digenis Akritas, N. Y., 1942: Ի դեպ, հեղինակը հավուր պատշաճի է գնահատել Ն. Աղոնցի ավանդը գրական սույն հուշարձանի ուսումնասիրության բնագավառում: - Էջ 81:

4. «Դիգենիս Ակրիտաս»-ի վերաբերյալ հայկական աղերսները հանգամանորեն քննարկվել են Հր. Ս. Բարբիկյանի բազմաթիվ ուսումնասիրություններում՝ «Ալսրամարը և Դիգենիս Ակրիտասը», «Պատմա-քանասիրական հանդես», 1962, № 3; «Բյուզանդական «Դիգենիս Ակրիտաս» վիպերգությունը և նրա նշանակությունը հայագիտության համար», նույն տեղում, 1963, № 3; «Օ որոշորոշ վայսերական պատմությունները և Դիգենիս Ակրիտասը», 1968, № 1; «Դիգենիս Ակրիտաս» էպոսը և Հարավային Հայաստանի նվաճումը Բյուզանդիայի կողմից», «Բանքեր Երևանի համալսարանի», 1969, № 2 և այլն: - Էջ 83:

5. Գրոտտա-Ֆերրատան Հռոմից ոչ հեռու գտնվող վանք է, որտեղ հայտնաբերվել է ոյուցագներգության XIV դարով թվագրվող հնագույն տարրերակը: - Էջ 84:

6. Խոսքը պարբեաց Կիննամոս քաջավորի (37-38) մասին է: - Էջ 90:

7. Պետրոս Սիկիլացին Վասիլ Ի կայսեր հանձնարարությամբ եղել է պավլիկյանների մայրաքաղաք Տիվրիկում, իննը ամիս մնացել այնտեղ և հանգամանորեն տեղեկացել շարժման պատմությանն ու գաղափարախոսությանը: Նրա գրչին է

պատկանում «Պիտանի պատմություն» խորագիրը կրող աշխատությունը, որը պավլիկյան շարժման պատմության ամենազլավոր աղբյուրն է: - Էջ 93:

8. Իրականում Գ. Սրվանձոյանցի գրի առած տարբերակը հրատարակվել է «Սասունցի Դավիթ կամ Սիերի դուռ» խորագրի ներքո: - Էջ 103:

9. Առ այսօր հայտնաբերվել և գրառվել է 160 պատում, որից 70-ը հրատարակվել են: Ստեղծվել է նաև միասնական համահակաք բնագիր (տե՛ս «Սասունցի Դավիթ», Երևան, 1939): - Էջ 104:

10.Տե՛ս Սերենու, Պատմութիւն, աշխատասիրությամբ Գ. Արգարյանի, Երևան, 1979, էջ 28: - Էջ 110:

11. Նկատի ունի Թովմա Արծրունուն (տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անամուն, Պատմութիւն տաճճ Արծրունեաց, աշխատասիրությամբ Մ. Հ. Դարրինյան-Մելիքյանի, Երևան, 2006, էջ 136): - Էջ 112:

12. Ն. Աղոնցի դիտարկումները «Սասունցի Դավիթ» և «Դիգենիս Ակրիտաս» լյուցազներգությունների ընդհանրությունների վերաբերյալ հետազայում զարգաց-րեց Հր. Ս. Բարբիկյանը (մասնավորապես տե՛ս «Византийский эпос о Дигени-се Акрите и "Давид Сасунский"». Краткие тезисы докладов к конферен-ции "Ближний Восток, Кавказ, Средняя Азия. Проблема взаимодействия культур в эпоху средневековья", Ленинград, 1972): Հետարքիր են նաև ուստի հետազոտող Ա. Վ. Բանկի դիտարկումները (տե՛ս Ա. Վ. Բանկ, Բյուզանդական և պատմության Ակրիտասը և Սասունցի Դավիթը. – Հորելյանական ժողովածու, նվիրված էպոսի 1000-ամյակին, Երևան, 1939, էջ 103-109): - Էջ 115:

13. Տե՛ս Մ. Н. Сперанский, Девгениево действие, К истории его текста в старинной русской письменности: Исследования и тексты, տե՛ս «Сборник отделения русского языка и словесности АН», 1922, т. 99, № 7, сс. 134-165 [Օ. Վ.]: - Էջ 115, ծան. 1: